

ਤ ਸ੍ਰੁ ਰ ਯ।

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૫૧૮

કિંમત ૧-૮૦

ગ્રંથનામ ડૉક્ટર

વર્ગિક ડૉક્ટર

ખાપુજની લડતોમાં, જલ્દેમતોમાં, અખતરા-
 આમાં, અપવાસોની અગ્નિ-પરીક્ષા વચ્ચે
 પડખાયાની જેમ હંમેશા આખી અને અંત
 સુધી પતિની પડખે જ રહેનારાં સાવિત્રી
 જેવાં દૃઢ અને સીતાજી જેવાં સહનશીલ બા.

મહાત્મા પુરુષની પત્ની થયું એ પાત્ર સહેલું નથી. તેમાં ફરકેલી થે કસોટીઓએ ચાલુ પડે છે. રશિયન લેખક, ચિંતક અને તત્ત્વજ્ઞ લીયો ટોલ્સ્ટોયના પત્ની જીવનનાં સંઘર્ષોને પરિણામે તેમના ત્યાગ કરી ગયેલાં પાત્ર બા ગમે તેવા સર્જનોમાં સાથે જ રહ્યાં હતાં.

ભારત જનની કસ્તુરબા

લેખક:

દયાશંકર ભ. કવિ.

પથેરદાખી, રેણુની મા, કુળવતી, કુદર્ગેશનંદિની,
સુરમા, જયશ્રી, પતિપત્ની, કૃષ્ણકાંતનું વીલ,
મેક્ષદા, બહેન વગેરેના અનુવાદક

ભારત કાકિલા સરોજિની નાયડુ, ડૉ. સર્વપલ્લી
રાધાકૃષ્ણનની નિવાપાંજલી અને બા અને બાપુના
જીવન પ્રસંગો દર્શાવતી તાત્કાલિક તરવીરો તથા
બાના રવહરતાક્ષરો સહિત

પ્રાપ્તિસ્થાન:

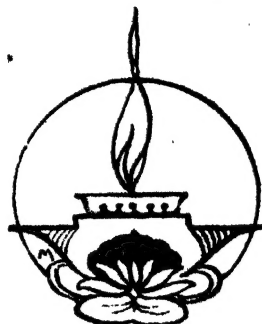
એન. એમ. ઠક્કર ની કુંઠ
બુકસેલર્સ : પબ્લીશર્સ.
૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ર.

આવૃત્તિ
૫ હે લી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
પ્રકાશક :

વિ. સં. ૨૦૦૦
ઇ. સ. ૧૯૪૪

કક્કર પબ્લીશર્સ : સુખઈ, ૨.

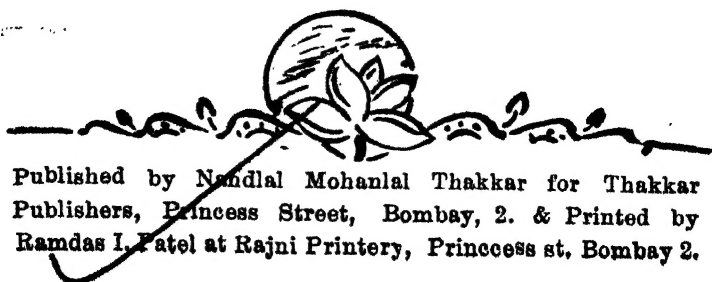
૪ ગાંધી યુ

ચિત્રકારો:

શ્રી. કલુ દેસાઈ

શ્રી. આંદવડકર

રૂ. ૧-૮-૦

Published by Nandlal Mohanlal Thakkar for Thakkar
Publishers, Princess Street, Bombay, 2. & Printed by
Ramdas I. Patel at Rajni Printery, Princess st, Bombay 2.

"In sorrows not dejected, and in joys
Not overjoyed; dwelling outside the stress,
Of passion, fear, and anger."

સુખ દુઃખમાં સમતા સેવવાની વિરલ શક્તિ તો કોઈક-
ને જ સાંપડી હોય છે. શિર પર આફતોનાં કડાકા
ગાજતા હોય, જીવનનો માર્ગ અનેક કંટકોથી કડિન બન્યો
હોય, છતાં ય હસતે વદને સર્વ કંઈ સહી લેવાની શક્તિ તો
અનેક પાપાણુ-હ્રદયો મેળવી શકે છે; પરંતુ દુઃખમાં દુર્બળ
બન્યા વગર, સુખમાં સમતુલા સાચવે, જીવનની દ્રઢ સ્થિરતાને
સુખી જીવનના સુસવાટોથી ચલાવમાન ન થવા દે, એવાં જીવન
તો કોઈ જ હોય છે.

સામાન્ય માનવદશા વટાવીને પર ગયેલાં જીવન-મુક્ત
આત્માઓને જ આ દેવ દુર્લભ સિદ્ધિ સાંપડે છે, અને એવા-
ઓ જ માનવ-સંસારનાં પ્રચંડ ઝંઝાવાતોથી અસ્ત વ્યસ્ત થયા
વગર જીવનની ભવ્ય મજલ પૂરી કરી શકે છે.

એવા જીવન-મુક્ત આત્માઓને જેલ અને મહેલ એક
સરખા જ હોય છે. એવાઓ માટે

'Stone walls do not a prison make,
Nor iron bars a cage.'

જેલનાં સંકટ પણ જીવન-મુક્ત આત્માઓ માટે કુસુમ જેવાં હજવાં બની રહે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ જેલની કાળ-મીઠ દિવાલો, અને લોખંડી સળિયાઓ એમને માટે, ગમે ત્યારે ઉઘડે છે અને ગમે ત્યારે બંધ થાય છે.

*

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના 'સોનેરી પીંજર' માં કસ્તુરબાનો દેહ પડ્યો છે, પરંતુ એમના અંતિમ શ્વાસમાંથી એક અમર ઇતિહાસ-ગાથા રચાઈ છે.

બાના મુક્ત અવાજને નજરખંદીમાં ગુંગળાવી રાખવા સામ્રાજ્યના સુત્રધારોએ આગાખાન મહેલનાં દરવાજા ખીડી દીધા પરંતુ એ મુક્ત આત્માના અનાહત નાદે ભારતવર્ષને ગાજતો કર્યો છે.

બાના મૈનને વાચા ફૂટી છે કે જેને ગુંગળાવવાને સામ્રાજ્યની પ્રચંડ સત્તા પણ અસમર્થ દેખાય છે.

આવા એક ભવ્ય જીવનની કિતાબને પ્રસ્તાવના શાની?

સ્વયં તેજરાશીને ઓળખાવવા વળી પ્રસ્તાવનાનો પ્રકાશ શા માટે?

એ ખરું છે, છતાં ય અંગત જીવનનાં ધન્ય પ્રસંગોનાં કેટલાંક પૃષ્ઠ સ્મરણો ટપકાવવા માટે જ આ ધૃષ્ટતા મેં આદરી છે. વાચકો એ નભાવી લે એવી વિનંતિ છે.

*

વૃષો પૂર્વેની એ વાત છે. મહાત્માજી, પૂજ્ય કસ્તુરબા સાથે મારા જન્મ-સ્થળ લીંબડીની મૂલાકાતે પધાર્યા હતા. કોના આમંત્રણથી એ યાદ નથી; પરંતુ લીંબડીના નવજુવાનો માટે એ ધન્ય દિવસ હતો. સૌની સાથે મારા ઉત્સાહ પણ સમાતો ન હતો.

એક વિજયી યોધો દિગ્વિજય કરીને સ્વદેશ પધારે એવી આનંદ હેલી ત્યારે આખા ચે સૌરાષ્ટ્રમાં રેલાઈ રહી હતી.

મહાત્માજી સ્ટેશને ઉતર્યા, અને સરઘસ રૂપે જે માનવ-મેદની લીંબડીના રાજમાર્ગ પર ઉમટી તેમાં હેલે ચઢેલાં મહાસાગરનાં મોજની માફક, સરઘસ વિસર્જન થયું ત્યાં સુધી હું પણ આનંદ મસ્ત રહ્યો, અને ગાંધી યુગલનાં દર્શન કરીને એ પૂણ્ય દિવસે મેં મારી જાતને ધન્ય માની.

સૌરાષ્ટ્રના એ અટકી વીરના મહાન જીવનનાં સ્તુતિગાન તો પુષ્કળ સાંભળ્યાં હતા, એટલે અતિશય સાદા પોષાકમાં સજ્જ થયેલાં ગાંધી-દંપતીને નિહાળીને કંઈક કુતૂહલ પણ થયું. પરંતુ ખાલ્યવયથી જ પૂજ્ય પિતાજીના ચરણોમાં સ્વદેશી અને ખાદીનો ભવ્ય મહિમા સમજવાનું સહભાગ્ય સાંપડ્યું હતું તેથી લીંબડીના એ મોંઘેરા મહેમાનો માટેનો ઉત્સાહ ઓર વધ્યો.

અને પછી તો લીંબડીના રાજમહાલયમાં અને પ્રજાજનો વચ્ચે એમના વાણી પ્રવાહના શ્રવણનો લાભ મળ્યો ત્યારથી મહાત્માગાંધી અને પૂજ્ય કસ્તુરબા પ્રતિ દિલમાં એક પ્રકારનો પક્ષપાત જાણ્યો છે, અને એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ ભકતની નજરે જોવાની ટેવ પડી ગઈ છે.

અને પછી તો નાનકડી લીંબડીનો માનવસાગર, મુંબઈ અને અમદાવાદ, આઝાદ મેદાન અને સાબરમતિની રેતમાં ધસમસતા પૂર રૂપે ગાજ્યો. અને એ પ્રત્યેક પ્રસંગે, કસ્તુરબાએ ભારતના રાષ્ટ્રવીરને પડખે બડભાગી વીરાંગનાનું સ્થાન સદાય શોભાવ્યું.

અંપારણ્ય અને ખેડામાં ત્રિવિધ બહિષ્કારના જંગમાં અને નીમક સત્યાગ્રહપ્રસંગે, અને એ પછીના ધર્મયુધ્ધોમાં સેનાપતિની ધર્મ-સહચારિણીને શોભાવે એવો ઉત્કટ ત્યાગ કસ્તુરબાએ દાખવ્યો અને જીવન-કસ્તુરીથી સમગ્ર સંસારને ભરી દીધો-મહેકાર્વા દીધો.

એ પ્રત્યેક પ્રસંગના અનેક સંભારણા આ અદ્ય અંજલીમાં ટપકાવવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ કસ્તુરબાનું જીવન એટલું ભલ્ય અને અનુભવ ભરપુર છે, એટલું વૈવિધ્યમય અને વિશાળ છે કે એ જીવનનાં અનેક પ્રસંગો અહીં આલેખવાના રહી ગયા હોય એ ખતવા જોગ છે.

અત્રે એક દેખીતી મુશ્કેલીનો ઉલ્લેખ મારે કરવો જોઈએ. મહાત્માજીનાં જીવનનાં તો અનેક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે, ગાંધીજીએ પણ ‘સત્યના પ્રયોગો’માં પ્રયોગ-વીરનાં જીવનનાં કેટલાંક પાસાં ખુલ્લાં મૂક્યાં છે; પરંતુ પૂજ્ય કસ્તુરબાનું આખું જીવન એક બંધ કિતાબ જેવું છે; અને એમના જીવન-સંભારણાં મેળવતાં અનેક મુશ્કેલીઓ સાંપડે એ દેખીતી વાત છે. છતાંય એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે પૂજ્ય કસ્તુરબા ૭૪ વર્ષનું આખું જીવન એક ચોખ્ખા તરીકે જીવ્યાં છે.

માતાસીતાજીએ પતિ સાથે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ સ્વીકાર્યો, પરંતુ પૂજ્ય કસ્તુરબાએ તો લગ્ન-જીવનના લગભગ બધાંય વર્ષો—૬૦ વર્ષ—રણજીતનાં કંટકમય જીવનને પતિ-પત્ની એપનાવ્યું અને માનવ-સંસારના ઇતિહાસમાં પતિ-ભક્તિનો અભિનવ આદર્શ સ્થાપ્યો.

સાબરમતિ અથવા તો સેગાંવના આશ્રમ-જીવનની શાંતીમાં, પૂજ્ય કસ્તુરબાએ ધાર્યું હોત તો જીવન-સંખ્યાના અંતિમ વર્ષો નિવૃત્તિમય શાંતીમાં વિતાવ્યાં હોત; પરંતુ એ શાંતી એમને ખપતી નહતી.

આખોય દેશ જ્યાં ઘોર વેદનાનાં સંતાપ અનુભવી રહ્યો હોય ત્યાં જન-સેવકની પત્નીને શાંતિ ક્યાંથી ખપે? અને પૂજ્ય કસ્તુરબા પોતે પણ રાષ્ટ્ર સંગ્રામના એક ચોખ્ખા ખન્યા હતાં અને જીવનની આ એક મહામુલી ભેટ માનવજગતને માટે એમણે નિર્માણ કરી છે.

પ્રજ્ઞ કસ્તુરબા જેવાં સહધર્મચારિણી મહાત્માજીને સાંપ-
જ્યા ન હોત તો.....?

આ મહત્વનો છતાં ય નિરર્થક પ્રશ્ન છે.

મહાત્મા ગાંધીજી જેવા કર્મવીરના જીવને કર્મથોગ સિવા-
યનો ખીજો કોઈ જ ભાગ અખત્યાર કયો ન હોત તો એ દેખીતી
વાત છે.

છતાં ય મહાન તત્વજ્ઞ સોક્રેટીસ, અને જગત-વિજેતા
સીકંદર, સીઝર અને નેપોલેયનના જીવન-રંગ આપણે ઉકેલીએ
છીએ ત્યારે જ કસ્તુરબાના ઉન્નત આત્મ-સમર્પણનો આપણને
ખ્યાલ આવે છે.

કોઈક વ્યાજબી જ કહ્યું છે કે ‘પ્રજ્ઞ કસ્તુરબાનું જીવન
આત્મ-વિદ્યોપનના મહાન કાવ્ય જેવું છે.’

એ કાવ્ય હવે તો વિરમી ગયું છે, પરંતુ એ જીવને
ગજવેલો ગુંબરવ હજી સંભળાયા જ કરે છે-અને સદૈવ સંભ-
ળાયા જ કરશે.

પ્રજ્ઞ કસ્તુરબાએ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલો આગાખાન મહેલનો
કારાવાસ આજન્મ સંગ્રામ ખેલી ગયેલા જીવનને કેટલું ઉજ્જવળ
બનાવે છે ?

પ્રજ્ઞ બા જેવા મુક્ત જીવન તો સદાય અમર છે. કસ્તુરબા
ઘણું જીવો.

મુંબઈ
રંગ પંચમી :
વિ. સ. ૨૦૦૦

દયાશંકર બા. કવિ.

આભાર-દર્શન

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં કેટલાંક સન્મિત્રોનો અમારે ખાસ આભાર માનવો ઘટે છે.

પોતાનું વિશાળ પુસ્તકાલય અમારી આગળ ખુલ્લું મૂકી દેધને જ નહિ, પરંતુ અમારે ઉપયોગી ભિન્ન ભિન્ન માહિતી કયાં કયાં છૂપાયેલી પડી હશે, તેની ઝીણવટ અને ખત ભરી જોજ કરીને અમારી આગળ તૈયાર બાણું પીરસવાના શ્રી. દશરથલાલ જોશીના પુરુષાર્થનો કેમ ઉપકાર વાળી શકાય ?

પુસ્તકને સુશોભિત કરવામાં શ્રી. કનુ દેસાઈ અને શ્રી. જી. વી. આંદવડકર ની સહાયતા અને ભારતી સાહિત્ય સંઘની સહાનુભૂતિ પ્રજાબંધુ વિગેરે અખબારોનો સહકાર તેમજ રંગની પ્રિન્ટરીએ જે ઝડપથી જાપકામ કરી આપેલ છે તે સર્વ મિત્રોની આત્મિયતા માટે ખૂબજ આભારી છીએ.

પતિના માર્ગે જ અડગ અને ધીર પગલાં પાડનારાં,
જગતના અભેડ ક્રાંતિકારીનાં સહધર્મચારિણી,
સહકર્મિણી અને સદા અનુસારિણી બા.

બા તો સામ્રાજીનું પદ કપાળે લખાવીને જન્મ્યાં હતાં.
 પણ એ સામ્રાજીપદ દુન્યવી નહોતું. ઇશુ ખ્રિસ્તના કાંટાળા
 રાજમુગટની પેડે, અથવા તો લિખ્મ પિતાની બાણશય્યા પેડે
 એ સામ્રાજીપદ કંવેરવે દેહને વિંધનારા કપ્ટાથી કાંટાળું
 હતું. અપરંપાર કપ્ટ અને દુઃખ સહનની સીડીએ થઈને
 સીતાજીની જન્મ બા એ પદે ચઢ્યાં હતાં

“આજે અખબારી સમાચારોમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવી રહેલાં રાજકીય અને લશ્કરી નેતાઓના નામો જ્યારે સ્મરણ-પટ પરથી ભુંસાર્પ જશે; આજે લાક્ષણિક દેખાતો તેમનો કાળો જ્યારે બુલાખ જશે; ત્યારે માનવ-અતિના મૂકિતદાતા અને ભવિષ્યના પયગંબર તરીકે ગાંધીજીનું નામ ચિર સ્મરણીય રહેશે.

પૂજ્ય કર્તુરખા ગાંધીએ તેમની નિઃસ્વાર્થ ભકિતની અને ગાંધીજીના આદર્શો અને કાર્યો સાથે સંપૂર્ણ રીતે સમરૂપ થઈને હિન્દની આઝાદીના ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. સાઠ વરસ સુધી કર્તુરખા ગાંધીજીના સતત અને અવિરત સાથી રહ્યાં હતા.

કર્તુરખાનું શાંત દુઃખ-સહન અને સમર્પણ, નમ્રતા અને શ્રદ્ધા આપણને હિન્દની મહાન સતીઓમાં અનસૂયા અને અરુંધતિના નામોનું સ્મરણ કરાવે છે. એમની કીર્તિ કદી પ્રસરેલી જણાઇ નથી, છતાં એ એમના નિઃસ્વાર્થ સ્વાર્પણથી સારી એ માનવઅતિને સંસ્કારી બનાવવામાં મોટી સહાય મળી છે. ”

—: ડૉ. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન.

પરાયા તેજ પ્રકાશતા જીવનના માર્ગ સરળ કે સહેલા નથી. એ માર્ગ પર તો ઠેરઠેર કાંકરા પથરાયેલા છે. કાંટા વેરાયેલા છે અને અહીં તહીં અનેક આફતો અને આપદાઓના અલેષ અંતરાયો ઉભેલા છે. અનેક આપભોગોનું એ પથ પરનું પ્રયાણ છે, અને એથી જ કાંઈ વિરલ વ્યક્તિ એ પંથે પળવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે. અને ભાગ્યવશાત્ જેઓ ભગીરથ પ્રયત્ન અને પ્રયંત આત્મ-બળના પ્રતાપે એ પ્રયાણ પૂર્ણ કરે છે, તેઓ જ જનતા-જનાર્દનનો સાથ મેળવે છે; એના અંતરના ઊંડાણમાં અનોખું સ્થાન સંપાદન કરે છે. એ સ્થાન-પ્રાપ્તિની સિદ્ધિના સાધકને ઘોર તપસ્યામાં તવાવું પડે છે-અનેક અમૂલા આપભોગો આપવા પડે છે.

આ જ એક કપરી કડી પૂજ્ય કસ્તુરભાએ બોધ છે અને બાણી છે; અને એથી જ એ પોતાના પૂજ્ય પતિની સંગાથે મહત્તાની ઉચ્ચ કક્ષાએ જઈ પહોંચી શક્યા છે.

પાતના પ્રત્યેક શબ્દમાં 'હાજી-હા' ભણવામાં કરતુરખાના દરિયાવ દિલે કદી પણ હીનતા ભાળી નથી. પતિના આદર્શોની સિદ્ધિમાં સદૈવ સહાય કરવામાં જ સર્વથા એમણે પોતાની કર્તવ્ય ધતિ અનુભવી છે. પતિની પ્રત્યેક પ્રત્તા એમની શોકય બની રહી છતાંય અજબ મહાનુભાવતા પૂર્વક એ પતિ પરાયણ પત્નીએ એ પ્રવૃત્તિઓને સદાય પ્રેમ પૂર્વક આવકારી છે અને આમ સહ-ધર્મિણી અને સહકર્મિણીના નામ-સંબોધનને સાર્થક કર્યું છે.

માનવ-સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો ઘડાયેલો છે કે એને હંમેશાં પોતાના નિકટનાં સગા-સ્નેહિઓ વચ્ચે જ સુખી જીવન-યાત્રા પુરી કરવાની આંતરિક ઇચ્છા રહ્યાં કરે છે. પતિ ઘરે રહે, કુટુંબની જવાબદારીઓ સંભાળે અને સંસાર સુખનો લહાવો આપે એથી અધિક ભાગ્યે જ કાંઈ સ્ત્રી ઇચ્છે છે. માનવ-સ્વ-ભાવના મૂળમાં જ સ્ત્રીઓની અભિલાષાઓ કુદરતી રીતે જ ઘર આંગણમાં જ મર્યાદિત રહી છે.

પરંતુ ગાંધીજીના ઘરમાં કરતુરખાના કૌટુંબીક-જીવનને આ મર્યાદાઓ સ્પર્શી શકી નથી. એમનું ઘર તો અસંખ્ય જાણીતા અને અજાણ્યા માનવીઓનું યાત્રા-ધામ બનતું રહ્યું છે અને એથી ભાગ્યે જ ગાંધીજી સાથે એકાકી જીવન-સુખી જીવન ગાળવાની એમને તક મળી શકી છે. આ આર્ય રમણીએ એટલા માટે જ સંતોષ અનુભવ્યો છે કે પોતાના ઐહિક સુખની આહુતિમાં પોતે સેંકડો વ્યક્તિઓને આશ્રય અને સંતોષ આપવામાં ગાંધીજીને મુક્ત રાખી શકેલ છે. કરતુરખાનો આ આત્મભોગ ગૌરવવંતો છે; કારણ કે પતિદેવની કુદરતી મહત્તા પોતાના સ્વાર્થની ખાતર કૌટુંબિક ખાનગી જીવનના કુંડળામાં પુરાઈ રહે એવું એમણે કાંઈ પણ દિવસ ઇચ્છ્યું નથી. એમણે તો પોતાના ઘરના બારણાં હંમેશના માટે ખુલ્લાં રાખ્યા અને એથી જ તેઓ-ગાંધીજી

અને કસ્તુરબા એક દેશના નહિ, પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય મહાન વિભૂતિ થઈ ચૂક્યાં છે.

અ પૂર્વ આત્મ ભોગની બળહઠતી તેજ-શિખા સમું જાગર-માન જીવન જીવી જાણનાર જગદંબા કસ્તુરબાનો જન્મ ૧૮૬૯ ના એપ્રિલ માસમાં પુરાણ પ્રસિદ્ધ પોરબંદરમાં-કૃષ્ણસખા સુદામાજીની રાજધાની સુદામાપુરીમાં થયો હતો. કપાસ, કાપડ અને અનાજના મશહૂર વ્યાપારી શ્રી. ગોકળદાસ મકનજી એમના પિતાનું નામ હતું. એમના માતા શ્રીમતી વ્રજકુંવરબા વ્યવહાર કુશળ, ભાવિક અને પતિપરાયાણ હતી. માતાપિતાના કસ્તુરબા લાડકવાયા મોટી પુત્રી હતા. શિક્ષણ પ્રચારના પ્રારંભનો એ જમાનો હતો એટલે કસ્તુરબા અક્ષરજ્ઞાનથી વંચિત રહ્યા હતા; છતાં ય એમના ઉછેર માટે એમના ચૂસ્ત ધર્મનિષ્ઠ માતાપિતાએ ઉત્તમ કાળજી સેવી હતી અને એથી જ એમણે ઘરકામની ઉત્તમ તાલીમ મેળવવા ઉપરાંત સંસ્કાર, ધર્મ, વ્યવહાર અને નીતિનું શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ સંપાદન કર્યું હતું.

હિન્દના સામાજિક પ્રતિલાસનો-કડક જ્ઞાતિ પ્રથા, બાળ-લગ્ન, અને લાજ કાઢવાના નકામા અને જંગલી રિવાજનો એ જમાનો હતો. પારણામાં જ પુત્ર પુત્રીઓના સગપણ થઈ જવામાં જ-વાગ્દાન દેવાઈ જવામાં જ સરસાઈ ગણવાનો એ સમય હતો.

ત્રણ ત્રણ પેઢીથી પોરબંદરનું પ્રધાન-પદ કરતા ગાંધી કુટુંબ સાથે કસ્તુરબાના પિતાશ્રીને સારો મેળ હતો, એટલું જ નહિ પણ બન્ને ગાઢ મિત્રો હતા. આ મિત્રતા સગપણના નાતાથી

મુદ્રક બનાવવાને બન્ને મિત્રો અંતઃકરણથી ઈચ્છતા હતા; અને એ ઇચ્છાની પ્રતિભા પ્રસંગ પાણુ એમને તડાળ સાંપડ્યો.

ગાંધીજીની એક પછી એક-એમ ત્રણવાર સગાઈ થયેલી. એ ત્રણ સગાઈ ક્યારે થઈ એની એમને કશી ચે ખબર ન હતી. એ કન્યાઓ એક પછી એક મરી ગઈ એટલે ગોકળદાસે પોતાની પુત્રી કસ્તુરબાને ગાંધીજી વેરે આપવાનું કહ્યું. ગાંધીને કહેણુ મોકલ્યું. બન્ને મિત્રો સંમત થયા અને સાત વર્ષની વયના કસ્તુરબાની સગાઈ એમની ઊંમર જેવડા જ મોહનદાસ સાથે થઈ. બાળ અવસ્થામાંથી કિશોર અવસ્થામાં પગલાં માંડતાં જ તેર વર્ષની વયે ગાંધીજી કસ્તુરબા સાથે લગ્ન-ગ્રંથિથી જોડાયા. આ એક મહાન સાહસ હતું અને અપરિપક્વ ઊંમરનો યુવક કદી ચે ન કરે એવી રીતે ગાંધીજીએ પતિ તરીકેની પોતાની ફરજ ગંભીરતા પૂર્વક ઉઠાવી લીધી. અને સાચા પતિ બનવાના નિરધાર સાથે સંસાર-જીવનમાં યુવાન યુગલે પગલાં માંડ્યા.

પત્ની પ્રત્યેની વફાદારી એ ગાંધીજીનાં સત્યવ્રતનું એક અંગ હતું. એ વફાદારીએ એમને ઈર્ષાખોર અને શંકા-શીલ સ્વામી બનાવ્યા. ‘મારે એક પત્નીવ્રત પાળવું જોઈએ, તો પત્નીએ પણ એક પતિવ્રત પાળવું જ જોઈએ,’ આ વિચારથી એ અદેખા ધણી બન્યા. ‘પાળવું જોઈએ’માંથી ‘પળાવવું જોઈએ’ એ વિચાર ઉપર એ આવ્યા. પત્નીની પવિત્રતા વિષે શંકા લાવવાનું કાંઈ કારણ નહોતું, પણ અદેખાઈ કારણ જોવા જોસે છે ? સ્ત્રી હંમેશાં કયાં જાય છે એ જાણવું જ જોઈએ, તેથી રબ વિના કયાંચે જવાય જ નહિં એ વસ્તુ એમની વચ્ચે દુઃખદ ઝંખડાનું મૂળ થઈ પડી. પણ કસ્તુરબા ત્યારે જીવાન, જોર અને જોમવાળાં હતા. એ પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જરૂર

એમને પૂછ્યા વિના જવા લાગ્યા, જેમ દાળ વધુ મુકાવા લાગ્યો તેમ એ વધારે છુટ લેવા લાગ્યા અને તેમ ગાંધીજી વધારે ચીડાવા લાગ્યા.

અને છતાં એ ગાંધી દંપતીના જીવનમાં કશી કટુતા ન હતી. આ સામાન્ય જગડાઓમાં—ન્યક્તિત્વની અથડામણોમાં રનેહના સંઘર્ષો હતા. અને સામાન્ય રીતે એક બીજાથી દૂર જતાં દેખાતા પતિ પત્ની આમ પરસ્પરને વધુ ઓળખીને નીકટ આવતા હતા.

મહાત્માજીના ઘર—સંસારમાં મીઠાશ હતી. ગાંધીજીની વક્તાનું મૂળ પ્રેમમાં હતું. એ પોતાની પત્નીને આદર્શ બનાવવા ઇચ્છતા હતા. એ સ્વચ્છ થાય, સ્વચ્છ રહે, એ શીખે, ભણે અને બંને એક બીજામાં ઓતપ્રોત રહે એ એમની ભાવના હતી. વળી પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં એ ભાગ લે એમ એ ઇચ્છતા હતા. કસ્તુરબા ત્યારે નિરક્ષર હતા. એમને ભણાવવાની ગાંધીજીને ઘણી હેંશ હતી પણ કસ્તુરબાએ એમના એ શિક્ષણ કાર્યને ઉત્સાહભરે અપનાવ્યું નહિ. વિદુષી ન બન્યા પણ પોતાના વિશ્વવંદ્ય પતિની પ્રવૃત્તિના રહસ્યના પારખ તો એ જરૂર બન્યા હતા.

છતાંય કસ્તુરબા થોડુંક પતિ પાસે, તો થોડુંક શિક્ષક પાસે લખતાં વાંચતા શીખીને મહાત્માજીના વિશાળ મિત્ર મંડળમાં શોભી શકે એવું સરળ ભાષા પ્રભુત્વ તો જમાવી શક્યાં હતા. ગુજરાતી અને હિન્દીથી અપરિચિત વિદેશી મહેમાનો સાથે અંગ્રેજીમાં સામાન્ય વાર્તાલાપ કરી શકે એટલું આંગ્લ-ભાષાનું જ્ઞાન પણ નાનપણમાં સાવ નિરક્ષર રહેલાં કસ્તુરબાએ જીવનની

અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રચ્યાં પચ્યાં રહેવા છતાંય મેળવી લીધું હતું.

મહાત્માજી જ્યારે જોહાનિસબર્ગમાં સોલિસીટર તરીકે ધંધો કરતા હતા, ત્યારે તેમના ત્યાં ‘આર્ટિકલ્સ ક્લાર્ક’ તરીકે મિ. હેની. એસ. એલ. પોલકે કામ કરતા હતા. તેમની સાથે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાને મિલી ગ્રેહામ નામની એક આંગલ યુવતી ઇંગ્લાંડથી દક્ષિણ આફ્રિકા આવી. બન્ને લગ્નગ્રંથીથી ગુંથાયા અને મહાત્માજીના ઘરમાંજ રહેવા લાગ્યા.

પરિણીત જીવનના પહેલાં જ દિવસે ગાંધીજી અને મિ. પોલકે ઓપીસે ગયા અને ઘરમાં કસ્તુરબા અને મિલી એકલા રહ્યા. બંનેએ વાતચિત કરવાનો યત્ન કર્યો. આ યત્ન જ બાનો અંગ્રેજી ભાષા સમજવાનો અને એ દ્વારા પોતાના વિચારે વ્યક્ત કરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ હતો. અને થોડા વખતમાં જ બાનું અંગ્રેજી ઘડાયું અને પછી તેમની સાથે જરા છૂટ થતાં જ બા થોડાંક યુરોપિય મિત્રોને મળવા તેમની મિલી સાથે જવા લાગ્યાં અને ત્યાં વાતચિતમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં.

અ ઘર વર્ષની ઉંમરે ગાંધીજીને પોતાની પત્ની અને એક નાના બાળકને ઘરે મૂકીને વિલાયત કાયદાનો અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યા ત્યારે એ યુવાન દંપતીને લાંબા વિયોગનો સમય આવ્યો. એ સમયના રૂઢિચુસ્ત ઘરમાં કસ્તુરબાનું જીવન કટપયું મુશ્કેલ નથી. હવે એ ઘર એમના માટે અપરિચિત રહ્યું ન હતું. એ કાયદેસરનું પોતાનું જ ઘર હતું એટલે સાસુ અને સારા થે સ્વસુરગૃહની સેવામાં રચ્યા પચ્યા રહીને પતિના પુનરાગમનની રાહ જોવી એ એમના માટે કંટાળા ભર્યું ન હતું. પતિ પરદેશથી પાછા ફર્યા એ પહેલાં જ સાસુનો સ્વર્ગવાસ થઈ જવાથી એમના

પર બમણી જવાબદારી આવી પડી. સાસુ એમનો મોટો ટેકા હતો, એટલે એ ટળી જતાં ઘરમાં એકલવાયું લાગ્યું.

વિલાયત જવા છતાં ય ગાંધીજી અદેખા ધણી મટી શક્યા ન હતા. લાંબા ગાળે ઘરે આવ્યા પછી એ દરેક વાતમાં એમની ખાંખડ અને એમનો વહેમ જરૂરી રહ્યાં. જીવનની ધણી જરૂરી મીઠાશ આપી ગયાં. પત્નીને અક્ષર-જ્ઞાન હોયું જ જોઈએ એ એમની નિશ્ચિંતતા અને શિખવવાની એમની અશકિત એમની અધીરાધમાંથી જન્મી હતી. પણ એમનાથી એ ન બની શક્યું. પોતાની એ હણપનો રોષ એમને એક સમય એવો તો આવ્યો કે એમણે એમને પિયર જ મોકલી દીધા અને અત્યંત કષ્ટ આપ્યા પછી જ ફરી સાથે રહેવા દેવાનું કબુલ કર્યું હતું. આમ છતાં ય બન્નેના પ્રેમ અને ભકિત ચલાયમાન થયા ન હતા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની બીજી સફરમાં ગાંધીજી પોતાના પત્ની અને બાળકોને સાથે લઈ ગયા. કસ્તુરબાએ દરિયાની પહેલી મુસાફરી કરી. એ સમયે ગાંધીજી સુધરેલા ગણાવાને સારૂ બાહ્યાચાર બને ત્યાં સુધી યુરોપીયનને મળતો હોવો જોઈએ અને એમ કરવાથી જ પો પડે, પો પડ્યા વિના દેશસેવા ન થાય એમ માનતા હતા. તેથી પત્નીને અને બાળકોને પોશાક એમણે જ પસંદ કર્યા. ‘બાળકો વિગેરેને કાઠિયાવાડનાં વાણિયા તરીકે ઓળખાવવા તે કેમ સારું લાગે ?’ પારસી વધારેમાં વધારે સુધરેલા ગણાય એટલે જ્યાં યુરોપીયન પોશાકનું અનુકરણ અડીક જ લાગ્યું ત્યાં પારસીનું કર્યું. પત્નીને સારૂ સાડીઓ પારસી બહેનો પહેરે છે તેવી લીધી : બાળકોને સારૂ પારસી કોટ-પાટલુન લીધા. બંધાને જૂટ-મોજાં તો જોઈએ જ. પત્નીને

તેમજ બાળકોને બન્ને વસ્તુ ઘણા મહિનાઓ સુધી ન ગમી. બોડા કહે, મોજ ગંધાય, પગ ધુગાય: આ અડચણોના જવાબ એમની પાસે તૈયાર હતા. જવાબની યોગ્યતા કરતાં હુકમનું બળ વધારે હતું એટલે લાચારીથી કરતુરબાએ તેમજ બાળકોએ પોશાકના ફેરફાર સ્વીકાર્યા. છરીકાંટાથી જમવાનું પણ ઓછું અગવડતા ભર્યું ન હતું. છતાં ય પોતાના પતિની ઇચ્છાનુસાર એમને એમ કરવું જ પડ્યું.

આમ યુવાન કરતુરબા સાચી આર્થિક લલનાને જાણે એ રીતે પતિના જીવન-રાહને સાનુકુળ થવામાં પોતાનું પરમ કર્તવ્ય માનતાં હતાં.

કુટુંબ-ભારનો સંપૂર્ણ બોલો વહન કરવા છતાંય બાહ્ય જીવનમાં ગાંધીજીની જ ઇચ્છાને કરતુરબા આધીન રહેતાં, એટલું જ નહિ પણ ગાંધીજીના માનસિક જીવન-બોજને સદાય હળવો કરવા માટે પતિ પરાયણ પત્ની નિશ્ચિન કાળજી રાખતાં હતાં.

જે પળે ગાંધીજીને આત્મદર્શન થયું, એ પળે જ કરતુરબા એમને હંમેશના માટે ગુમાવી બેઠા. આનો એ અર્થ નથી કે ગાંધીજીનો પ્રેમનો ઝરો સુકાઈ ગયો હતો. પણ એથી ઉલટું પોતાના દેશ બંધુઓ માટે એમના હૃદયમાં એ પ્રેમનો ઝરો વિસ્તરીને ઘોઘબંધ વહેવા લાગ્યો હતો. એક સંક્રિયત ક્ષણે દરિયાનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. આમ છતાં ય કરતુરબાએ તો એમને ગુમાવ્યા જ હતા; કારણ કે એ હવે એમના પતિ-મોહનદાસ ગાંધી રહ્યા ન હતા; પણ એ તો ગાંધીજી-પોતાના માણસોના પ્યારા મહાત્માજી અને ટુંકમાં કહીએ તો સારા ચે રાષ્ટ્રના પ્રાણ બન્યા હતા.

કોઈએ સાચું જ કહ્યું છે કે મશહૂર માણસ સાથે પરણવું એ તાજમહાલ સાથે પરણવા બરાબર છે. આ કથનમાં તથ્ય ભલે ન હોય પણ સત્ય તો ભાગેભાર રહેલું છે અને કસ્તુરબાને એ કટુતા સાક્ષી હશે એ પણ નિશ્ચિંત લાગે છે. પોતાના પતિનું જીવન પોતાના દેશબંધુઓની આજીજીથી જ નહિ, પરંતુ પ્રસિદ્ધિના પ્રકાશથી જ ક્ષુબ્ધ થતાં, એને સાનુકુળ થતાં કરતુરબાને ભગીરથ યત્નો કરવા પડ્યા હશે એ પણ નિર્વિવાદ છે. એ જે જે કહેતા હતા કે કરતા હતા, એ સર્વ બહાર મિલકત હતી- પોતાનો કે પોતાના બાળકોનો એ પર જરા પણ હક્ક ન હતો. એમની યશ-કલગીમાં એ આનંદતા હતા, પણ પોતાના ઔદિક સુખની આહુતીઓ પર એકાંતમાં અનેક અશ્રુઓ એમણે સાર્યા હશે. યુવાવસ્થાના અદેખા ધણીને પાછા પોતાના કરવાને એ ઉંમરે એમણે કદીયે ધચ્છ્યું હતું ?

અથવા તો કેવળ છુપા આંસુઓ સારવીને પોતાના પતિ અને રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ બનેલા શાંત મૂર્તિ નેતાનો આશ્રય મેળવવાનો સંતોષ અનુભવ્યો હતો ? કદાચ એમણે એમ ધારી લીધું હશે કે પોતાના ખાનગી જીવનમાં જગત ગમે એટલું માથું મારે તોય પોતે એમના પત્ની છે, એ સત્યને કોઈ અન્યથા કરી શકે એમ નથી.

ગાંધીજીએ સગાં અને પરાયાં, દેશી અને પરદેશી, ગોરાં અને કાળાં હિન્દુ અને મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી, પારસી કે ચાહુદી વચ્ચે ભેદ નથી બાંધ્યો. એમનું હૃદય એવા ભેદને ઓળખી જ નથી શક્યું. અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહાદિ યત્નોને કેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેમ એવો અભેદ કેળવવાનો એમણે ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નથી.

ગાંધીજી ડરખનમાં વકીલાત કરતા હતા, ત્યારે ઘણીવાર એમના મહેતાઓ એમની સાથે જ રહેતા. તેમાં હિન્દુ અને ખ્રિસ્તી હતા; અથવા પ્રાંતવાર કહીએ તો ગુજરાતી અને મદ્રાસી હતા. તેમને એ કુટુંબીજન ગણતા અને જો એમ કરતાં પત્ની તરફથી તેમાં કંઈ વિધ્ન આવે તો તેની જોડે લડતા.

એક મહેતો ખ્રિસ્તી હતો. તેના માત પિતા પંચમજતિના હતા. ઘરની બાંધણી પશ્ચિમ ઘાટની હતી. તેમાં કોટડીઓમાં ખાળ હોતા નથી હોવા પણ ન જોઈએ એમ એ માનતા હતા. તેથી દરેક કોટડીમાં ખાળ-મોરીને બદલે પેશાબને સારું ખાસ વાસણ રાખવામાં આવતું. તે ઉપાડવાનું કામ નોકરનું ન હોતું, પણ પોતાના માટે અલાયદું રાખ્યું હતું. મહેતાઓ જે પોતાના ઘરના જેવા માનતા થઈ જતાં તે તો પોતાનું વાસણ ઉપાડતા હતા. પણ પંચમ કુળમાં જન્મેલ મહેતો નવો હતો. તેમનું વાસણ પોતાને જ ઉપાડવું જોઈએ એમ ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો. બીજાંના વાસણ તો કસ્તુરબા ઉપાડતા હતા પણ આ પંચમ જતિના મહેતાનું વાસણ ઉપાડવાનું ગાંધીજીએ કહેતા તેમને મન હદ આવી ગઈ. ગાંધીજી અને કસ્તુરબા વચ્ચે કલેશ થયો. ગાંધીજી પોતે ઉપાડે એ કસ્તુરબાને ન પાલવે તેમ તેમને પોતાને ઉપાડવું પણ ભારે થઈ પડ્યું. આંખમાંથી મોતીના બિન્દુ ટપકાવતા, હાથમાં વાસણ ઝાલના અને ગાંધીજીને પોતાની લાલ આંખોથી ઠપકા આપતા કસ્તુરબાને જોતાં ગાંધીજી એ અસંતોષ અનુભવી ઉંચા સાદે એ બોલ કહ્યાં.

“આ કંકાસ મારા ઘરમાં નહિં ચાલે.” ગાંધીજી બળડી ઉઠ્યાં

આ વચન તીરની જેમ કસ્તુરબાને ખૂંચ્યું.

“ત્યારે તમારું ઘર તમારી પાસે રાખો હું ચાલી.”

કસ્તુરબા ધગી ઉઠ્યાં.

ગાંધીજીએ એમનો હાથ ઝાલ્યો અને સીડીની સામે જ બહાર નિકળવાનો દરવાજો હતો ત્યાં લગી એમને ખેંચી ગયા. દરવાજો અડધો ઉઘાડ્યો.

કસ્તુરબાની આંખમાંથી ગંગા જમના વહી રહ્યાં હતાં.

“તમને તો લાજ નથી. મને છે. જરા તો શરમાઓ. હું બહાર નિકળીને ક્યાં જવાની હતી ? અહીં માઆપ નથી કે ત્યાં બહિં. હું બાયડી થઈ એટલે મારે તમારા ધુંબા ખાવા જ રહ્યા. હવે લજવાઓ ને બારણું બંધ કરો. કોઈ જોશે તો બેમાંથી એક નહિ શોભીએ.”

કસ્તુરબાની પોતાની અદ્ભૂત સહન શક્તિએ આખરે જીત મેળવી.

આ પ્રસંગ તો ગાંધીજીના વીત્યા યુગનો છે. એ પછા તો એ બધું કસાયેલા મિત્રો બન્યા. એક બીજા પ્રત્યે નિર્વિકાર બન્યા અને એક બીજાએ માંદગીમાં પરસ્પરની અશ્રુત સેવા સુશ્રુષા કરી આદર્શ આચાર્યપતીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ એમણે જગતને ધર્યું છે.

આમ જતાંય કસ્તુરબાનું જીવન ગાંધીજીનાં સતત સંપર્કમાં રહેવા જતાંય ગુચવાણું લઈયું છે. ગાંધીજીના ઘણા કાર્યો અને આદેશો એમને અકળ-અજ્ઞેય જણાયા છે.

૧૯૦૧ ની સાલમાં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં સફળતા મેળવી હિન્દ પાછા ફર્યા ત્યારે નાતાલના હિન્દીઓએ પોતાના પ્રશ્નને સફળતા પૂર્વક ઉપાડી લેવા માટે એમને પ્રેમાનુસૂતથી નવજાવી મૂક્યા. તેમણે ઠેક ઠેકાણે માનપત્રો આપવાની

સભાએ ભરી અને કીંમતી ભેટા મોકલી. ભેટામાં સોના ચાંદીની વસ્તુઓ તો હતી જ પણ તેમાં હીરાની વસ્તુઓ પણ હતી. વળી આ ભેટામાં એક પચાસ ગીનીનો હાર કસ્તુરબાને સારું હતો. ગાંધીજી બાવરા બની ગયા, કારણ કે ‘આ બધી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાનો મને શો અધિકાર છે ? એનો સ્વીકાર કરું તો કામની સેવા હું પૈસા લઇને નહોતો કરતો એમ મારા મનને કેમ મનાવું ? એને મળેલી વસ્તુ પણ મારી સેવાને અંગે હતી. એટલે તેને નોખી તારવી ન શકાય’ વિગેરે વિચાર પરંપરા એમના મગજમાં સતત ચાલી રહી હતી, પરંતુ કસ્તુરબા જીવાન હતા અને સ્વાભાવિક રીતે જ એમને ઘરેણાં ગાંઠા અને દાગીનાં ઝવેરાતનો મોહ હતો; એટલે એમણે રડીને કંઈક રાખવાને બીજું—નહિં તો હીરાનો હાર રાખવાને આગ્રહ કર્યો.

ધર્મ પત્નીને સમજાવવાનું મુશ્કેલ પડશે પણ બાળકો ને સમજાવવામાં મુદ્દલ મુશ્કેલી નહિ આવે એવી એમને ખાતરી હતી. બાળકોને પોતાના વકીલ નિમવાનો ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો.

બાળકો તો વ્હરત સમજ્યા.

“અમારે એ દાગીનાઓનું કામ નથી. આપણે તે બધું પાછું જ આપવું. ને કદાચ આપણને એવી વસ્તુ ભેષ્ટી હશે તો આપણે પોતે ક્યાં નથી લઇ શકતા ?”

બાપુજી બાળકોના આમ કહેવાથી રાજ થયાં.

“ત્યારે બાને તમે સમજાવશોને ?” ગાંધીજીએ બાળકોને પૂછ્યું.

“જરૂર, જરૂર. એ અમારું કામ. એને ક્યાં એ દાગીના પહેરવા છે ? એ તો અમારે સારું રાખવા ઇચ્છે, અમારે એ ન ભેષ્ટએ, પછી એ શાની હઠ કરે ?”

પણ ગાંધીજીનું કામ ધાર્યા કરતાં વસમું નીવડ્યું.

“તમારે ભલે ખપ ન હોય, તમારા છોકરાંઓને ભલે ખપ ન હોય. બાળકોને જેમ ચડાવો તેમ ચડે. ભલે મને પહેરવા ન દો. પણ મારી વહુઓનું શું ? એમને તો ખપ આવશે ? અને કાણુ બધું છે કે કાલે શું થશે ? એટલા હેતુથી આપેલી વસ્તુઓ પાછી ન દેવાય.”

આમ બાની વાગધારા ચાલી અને તેની સાથે અશ્રુધારા મળી. બાળકો મકકમ રહ્યા. અને ગાંધીજી પણ અડગ રહ્યા.

“છોકરાંઓ પરણે તો ખરા.” ગાંધીજીએ કસ્તુરબાને સમજાવવા માંડ્યા. “આપણે ક્યાં બાળ વયે પરણાવવા છે ? મોટા થાય ત્યારે તે પોતે જ ભલે કરવું હોય તે કરે અને આપણે ક્યાં ઘરેણાંની શોખીન વહુઓ ગોતવી છે ? છતાં કંઈ કરાવવું જ પડે તો હું ક્યાં નથી બેઠો ?”

“બહુ તમને.” ગાંધીજીની દલીલનો કસ્તુરબાએ ગુસ્સા ભર્યો જવાબ આપ્યો. “મારા ઘરેણાં પણ લઘુ લીધાં એ જ તમે ના ! મને સુખે નથી પહેરવા દીધું, એ તમે મારી વહુઓને સારું શું લેવાના હતા ! છોકરાંઓને આજથી વેરાગી બનાવી રહ્યા છો ! એ દાગીના નહિ પાછા અપાય. અને મારા હાર ઉપર તમારો શો હક ?”

“પણ એ હાર તારી સેવાને ખાતર કે મારી સેવાને ખાતર મળ્યો !” ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

“ભલેને. તમારી સેવા એટલે મારી પણ થઈ. મારી પાસે રાત દહાડો મજુરી કરાવી એ સેવામાં નહિ ગણાતું હોય ? રડાવીને પણ જેને તેને ઘરમાં રાખ્યાં અને ચાકરીઓ કરાવી તેનું શું ?”

આ બધાં બાણ અણિયાળા હતા છતાંય એ કીંમતી બેટાનું ટ્રસ્ટ ફેંડ બન્યું. આ ટ્રસ્ટ ફેંડમાંથી ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય કાર્યો માટે અવાર નવાર ઉપાડ કર્યો છે.

૬. રાયું દોર વસ્તીમાં હડધુત થયાં કરે એવી ભૂંડી દશા દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીની હતી; અને હજુ પણ કેટલેક અંશે છે. ગોરી પ્રજાની હિન્દીઓ પ્રત્યેની અભિમાન યુક્ત ઉચ્છ્રમલ વૃત્તિથી અને ગિરમીટ પધ્ધતિથી ઉદ્ભવેલા રંગદ્રેષે હિન્દી વિરોધી વિવિધ કાયદાઓ ઘડ્યાં અને હિન્દીઓનું હર પગલે હળાહળ અપમાન થવા માંડ્યું.

કાંઈપણ હિન્દી ગમે તેવો કેળવાયેલો હોવા છતાંય ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થઈ શકે નહિ એવા ટ્રાન્સવાલના ઇમિગ્રેશન કાયદાને આધારે બહારનો કાંઈપણ હિન્દી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થઈ શકે નહિ. આ કાયદો રંગભેદથી ભરેલો હોય ભારે અપમાન કર્તા હોય. હિન્દીઓના દાલ એથી ઉકળી ઊઠ્યાં. ગાંધીજીએ એમની આગેવાની લીધી. સત્યાગ્રહ કરીને પકડાવાની સ્પર્ધા શરૂ થઈ અને જોતજોતામાં સેંકડો જાણી જોલમાં જઈ બેઠા.

૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બરને ૭ મી તારીખે વોલકસ્ટમાં ગાંધીજીને આ સત્યાગ્રહને અંગે બીજી વાર પકડવામાં આવ્યા અને અઠવાડિયા પછી તેમનો કેસ ચલાવી ત્યાંના માજિસ્ટ્રેટે એ માસની સજા કરી.

ખરોખર આ વખતે જ પુણ્ય કસ્તુરબા દિનિકસમાં ખૂબ બીમાર હતા. ગાંધીજીના 'ઇન્ડિયન ઓપીનીયન' નામના વર્તમાન પત્રના અવસ્થાપક મિ. આલ્બર્ટ વેસ્ટ હતા અને ત્યારે દિનિકસમાં આશ્રમમાં જ રહેતા હતા. તેમણે ગાંધીજીને કસ્તુરબાની ભયંકર બીમારીનો તાર કર્યો. જેલરે ગાંધીજીને દાંડ આપીને જેલ-મુક્ત થવાની સલાહ આપી; પણ ગાંધીજી આ અન્યાયની સામે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાને તત્પર હતા. જેલરની સલાહ ઉપકાર સાથે અસ્વીકારવામાં આવી અને ગાંધીજીએ કસ્તુરબા પર નીચેનો કાગળ લખ્યો:—

“તારી તબિયતનો તાર મિ. વેસ્ટ આજે મોકલ્યો છે. મારું

હૈયું ફાતરાય છે. હું રહું છું. પણ તારી ચાકરી કરવા આવું એવી સ્થિતિ નથી. સત્યાગ્રહની લડતમાં મેં બધું અર્પણ કર્યું છે. મારાથી ત્યાં અવાય જ નહિ. દંડ તો ન જ અપાય. તું જરા હિંમત રાખે, રીતસર ખાય, તો સાઈ થઈ રહેશે. છતાં મારે નસીએથી તું જશે જ એમ હશે તો હું તને એટલું જ લખું છું કે, તું વિયોગમાં પણ મારી હયાતીમાં જ ચાલી જાય તેમાં ખોટું નથી. માઈ હેત તારી ઉપર એટલું છે કે તું મૂએલી છતાં મારે મન જીવશે.

તારો આત્મા તો અમર છે. હું તને ખાતરીથી કહું છું કે, જો તારે જવું જ થશે તો હું તારી પાછળ ખીજ સ્ત્રી કરવાનો નથી. મેં તને કેટલીકવાર કહ્યું પણ છે. તું ઇશ્વર ઉપર આસ્થા રાખી જીવ તજજે. તું મરીશ તો તે પણ સત્યાગ્રહને જોગ છે. મારી લડત તે માત્ર રાજદ્રારી નથી. તે લડત ધાર્મિક છે. એટલે અતિ ચોખ્ખી છે. તેમાં મરવું તો ચે શું અને જીવવું તો ચે શું? તું પણ એમ જ જાણી જરા ચે ઓછું નહિ લાવે એવી મારી ઉમેદ છે. એવું તારી પાસેથી માગી લઉં છું.”

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહના દુહુંલી વાગી રહ્યાં હતા. પ્રત્યનો ધ્વજ સર્વોચ્ચ રાખવાની સ્પર્ધા હિન્દીઓના હૈડામાં પ્રનગની રહી હતી. કરતુરબા સૌના માતા બન્યા હતા. આ કોઠાકટીની વેળાએ જ બા ખીમાર પડ્યાં, રકતસ્રાવ-લોહીવાના જીવલેણ દર્દથી પીડાતા હતા. ગાંધીજીના એક ડાક્ટર મિત્રે યાત્રાક્રિયા કરવાની ભલામણ કરી. કેટલીક આનાકાની પછી પાએ શસ્ત્રક્રિયા કરાવવા હા પાડી.

શરીર તદ્દન ક્ષીણ થઈ ગયું હોવા છતાં કલોરો ફોર્મ વગર

ડાકટરે શસ્ત્રક્રિયા કરી. ક્રિયા વખતે દરદ ખૂબ થતું હતું, પણ જે ધીરજથી કરતુરખાએ તે સહન કર્યું તેથી ગાંધીજી પણ આશ્ચર્ય અકિત થયા. શસ્ત્રક્રિયા નિર્વિઘ્ને પૂરી થઈ— ડાકટરે અને તેમના પત્નીએ ખાની સરસ ખરદાસ કરી. ડાકટરે રબ આપવાથી ગાંધીજી જોહાનિસબગર્ગ ગયા.

સરસ સારવાર છતાંય ખાતું શરીર મુદલ વળતું નહોતું એટલુંજ નહિ પણ પથારીએથી ઊઠી બેસી પણ શકાતું નહોતું. એક વાર તો ખા બેહોશ પણ થઈ ગયા, ડાકટર જાણતા હતા કે ગાંધીજીને પૂછ્યા વિના ખાને દારૂ અથવા માંસ દવામાં કે ખાવામાં ન અપાય.

“તમારા પત્નીને હું માંસનો સેરવો આપવાની જરૂર જોઈ છું. મને રબ મળવી જોઈએ.” ડાકટરે ગાંધીજીને જોહાનિસબગર્ગ ટેલીફોન કર્યો.

‘મારાથી એ રબ નહિ અપાય, પણ કરતુરખાઈ સ્વતંત્ર છે. તેને પૂછવા જેવી સ્થિતિ હોય તો પૂછો, ને તે લેવા માગે તો બેલાશક આપો.’ ગાંધીજીએ ડાકટરને ટેલીફોન દ્વારા જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“દરદીને આવી બાળતો પૂછવાની હું ના પાડું છું. તમારે પોતે અહીં આવવાની જરૂર છે. જો મને ગમે તે ખવડાવવાની છૂટ ન આપો તો તમારી સ્ત્રીને માટે હું જોખમદાર નથી.”

ગાંધીજી તાબડોતોબ ડરખન આવ્યા.

“એ તો સેરવો પાછને તમને ટેલીફોન કર્યો હતો.” ડાકટરે ગાંધીજીને મળતાં જ સમાચાર આપ્યા.

“ડાકટર, આને હું દગો માતું છું.”

“દવા કરતી વખતે દગો બગો હું સમતો જ નથી. અમે

ડાક્ટરે આવે સમયે દરદીને કે તેના સંબંધીઓને છેતરવામાં પ્રવૃત્તિ માનીએ છીએ. અમારો ધર્મ તો ગમે તેમ કરીને દરદીને બચાવવાનો છે.” ડાક્ટરે દ્રઢતાપૂર્વક જવા આપ્યો.

ગાંધીજીના દુઃખનો પાર ન રહેવા છતાં ય શાંત રહ્યા. ડાક્ટર મિત્ર હતા, પણ ઉપલી વર્તણૂક સહન કરવાને તેઓ તૈયાર ન હતા.

“ડાક્ટર, હવે ચોખવટ કરો. શું કરવા માગો છો ?” ગાંધીજીએ ડાક્ટરને કહ્યું. “મારી પત્નીને હું કદી તેની ઈચ્છા વિના માંસ દેવા નહિ દઉં. તે ન લેતાં તેનું મૃત્યુ થવાનું હોય તો તે સહન કરવા તૈયાર છું”

“તમારી ફિલસૂફી મારે ઘેર તો નહિ જ ચાલે.” ડાક્ટરે પોતાના મતને મક્કમ રહી કહ્યું. “હું તમને કહું છું કે તમારી પત્નીને મારે ઘેર રહેવા દેશો ત્યાં લગી હું તેને જરૂર માંસ અથવા જે કાંઈ આપવું ઇચ્છે તે આપીશ. જો એમ ન કરવું હોય તો તમે તમારી પત્નીને લઈ જાઓ. મારા જ ઘરમાં હાથે કરીને હું તેનું મરણ થવા નહિ દઉં.”

“ત્યારે શું તમે એમ કહો છો કે મારે મારી પત્નીને હમણાં જ લઈ જવી ?”

“હું કયાં કહું છું લઈ જાઓ ? હું તો કહું છું કે મારા ઉપર કશા પ્રકારનો અંકુશ ન મુકા. તો અમે બન્ને તેની જેટલી થઈ શકે એટલી બરદાસ કરીશું ને તમે સુખેથી જાઓ. જો આવી સીધી વાત તમે ન સમજી શકો તો મારે લાચારીથી કહેવું જોઈએ કે તમારી પત્નીને મારા ઘરમાંથી લઈ જાઓ.”

ડાક્ટરના આવા ઉત્તરથી ગાંધીજી ગભરાયા નહિ. એમને એમની સાથે આવેલા એક દિકરાએ હિંમત આપી અને કહ્યું:—

“તમે કહો છો એ મને કબૂલ છે. બાને માંસ તો ન જ અપાય.”

ગાંધીજી કસ્તુરબા પાસે ગયા. અશક્ત દર્દીને પૂછતાં દુઃખ અનુભવ્યું, છતાં ય તેમણે ઉપરની વાત બાને કહી સંભળાવી.

“મારે માંસનો સેરવો નથી લેવો. મનબા દેહ વારેવારે નથી આવતો. ભલે તમારા બોળામાં હું મરી જઉં. પણ મારાથી આ દેહ વટલાવાશે નહિ.”

ગાંધીજીએ બાને સમજવાય તેટલું સમજાવ્યું ને કહ્યું કે “તું મારા વિચારોને અનુસરવા બંધાયેલી નથી.” પોતાની જાણના કેટલાક હિન્દુઓ દવાને બદલે માંસ અને મદ્ય લેતા તે પણ ગાંધીજીએ બાને કહી સંભળાવ્યું. પણ બા એક ટળી બે ન થયા. બા એ પોતાનો આખરી બોલ કહી સંભળાવ્યો :—

“મને અહીંથી લઇ જાઓ.”

બાના ઉત્તરથી ગાંધીજી રાજી તો થયા પણ લઇ જતાં ગભરાયા. પણ નિશ્ચય કરી લીધો. ડાક્ટરને બાનો નિશ્ચય કહી સંભળાવ્યો.

“તમે તો ઘાતકી પતિ દેખાઓ છો. આવી માંદગીમાં તેને બીચારીને આવી વાત કરતાં તમને શરમ પણ ન થય?” ડાક્ટર ગુસ્સે થઇને બોલ્યા. “હું તમને કહું છું કે તમારી સ્ત્રી અહીંથી લઇ જવા લાયક નથી. જરા પણ હડહોલો સહન કરે તેવું તેનું શરીર નથી. તેનો પ્રાણ રસ્તામાં જ બચ તો મને આશ્ચર્ય નહિ થાય. છતાં તમે હઠથી નહિ જ માનો તો તમે તમારા મુખી છો. મારાથી તેને સેરવો ન અપાય તો મારા ઘરમાં એક રાત રાખવાનું પણ બેખમ હું નહિ લઉં.”

ઝરમર ઝરમર મેહ વરસતો હતો. સ્ટેશન દૂર હતું. ડરબન

થી ફિનિકસ રેલ રસ્તો ને ફિનિકસથી લગલગ અઢી માઈલનો પગ રસ્તો હતો. જોખમ સારી પેઠે હતું. પણ ઇશ્વર સહાય થશે એમ માનીને આ બચાંકર સ્થિતિમાં બાને લઇને ગાંધીજી ચાલતા થયા.

બાને હિંમત આપવા પાણું નહોતું, ઉલટું તેમણે ગાંધીજીને હિંમત આપીને કહ્યું:—

“ મને કંઈ નહિ થાય. તમે ચિંતા ન કરજો.”

એ હાડપિંજરમાં વજન તો રહ્યું જ નહોતું. જોરાક કંઈ ખવાતો ન હોતો.

ટ્રેન આવી. ટ્રેનના ડગ્ગા સુધી પહોંચતાં સ્ટેશનના વિશાળ પ્લેટફોર્મ ઉપર લાંબે સુધી ચાલીને જવાનું હતું. ગાંધીજી બાને તેડીને ડગ્ગા લગી લઇ ગયા.

ફિનિકસમાં પહોંચ્યા પછી એત્રણ દહાડામાં એક સ્વામી પધાર્યા. તેમણે ગાંધીજીની ‘હડ’ ની વાત સાંભળી દયા ખાધી, તેઓ ગાંધીજી તથા કસ્તુરબાને સમજાવવા આવ્યા હતા. સ્વામીજી એ માંસાહારની નિર્દોષતા ઉપર વ્યાખ્યાન ચલાવ્યું. મનુસ્મૃતિના શ્લોકો ટાંક્યા. પણ એમની બધી યે મૂંઝત ફેગટ ગઇ. ગાંધીજીના અજાહાર વિષેના વિચારો સ્વતંત્રપણે ઘડાઇ ચૂક્યા હતા. બાની શ્રદ્ધા કામ કરી રહી હતી. બાને તો બાપદાદાનો રુઢી ધર્મ હતો. અતે કસ્તુરબાએ આ સંવાદ આમ કહી બંધ કર્યો:—

“ સ્વામીજી, તમે ગમે તેમ કહો પણ મારે માંસનો સેરવો ખાધને સાબ નથી થવું. હવે તમે મારું માથું ન દુઃખવો તો તમારો પાડ. બાકી વાતો તમે છોકરાઓના બાપની સાથે પાછળથી કરવી હોય તે કરજો. મેં મારો નિશ્ચય તમને જણાવી દીધો ”

કસ્તુરબાના અંતરના ઊંડાણમાં રટાઈ રહેલી અહિંસા અને ધર્મની ભાવનાને આ પ્રસંગ અચ્છી રીતે વ્યક્ત કરે છે.

હૃદય પરિવર્તન કરવાની ગાંધીજીની વૃત્તિ દિન પ્રતિદિન સુદૃઢ થઈ રહી હતી. અન્યના દોષ નિવારણ માટે જાતે કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિનો પરચો બાની આ માંદગીમાં પણ સર્વને થયો.

અનેક ઉપચારોથી પણ બાને ફાયદો ન થયો, એટલે ગાંધીજીએ પોતાના પ્રિય પાણીના ઉપચારો અને કુદરતી ઉપચારો શરૂ કર્યાં. પણ નકરા પાણીના ઉપચારો વ્યર્થ નિવડ્યાં.

કસ્તુરબાને જો કે ગાંધીજીના ઉપચારો ઉપર ઝાઝી આસ્થા ન હોતી છતાં તેનો તિરસ્કાર પણ ન હોતો. બીજી દવા કરવાનો આગ્રહ પણ નહોતો, તેથી પોતાના બીજા ઉપચારોમાં પણ સફળતા ન મળી ત્યારે ગાંધીજીએ બાને મીઠું અને કઠોળ છોડવા વીન-યા બહુ મનાવતા છતાં બા માન્યા નહિ.

“કઠોળ અને મીઠું છોડવાનું તો તમને કેમ કહે તો તમે ન છોડો. “કસ્તુરબાએ ગાંધીજીને કહ્યું.

ગાંધીજીને કસ્તુરબાના આ ઉત્તરથી દુઃખ થયું અને હર્ષ પણ થયો. ગાંધીજીને પ્રેમ ઠલવવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

“તારી માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે.” ગાંધીજીએ હર્ષમાં આવી કહ્યું. “મને દરદ હોય અને વૈદ આ વસ્તુ કે બીજી કોઈ વસ્તુ છોડવાનું કહે તો જરૂર છોડી દઉં. પણ જા, મેં તો એક વર્ષને સારૂ કઠોળ અને મીઠું બન્ને છોડ્યાં. તું છોડે કે ન છોડે એ નોખી વાત છે.”

બાપુજીના આ વચનો સાંભળી બા તો બીચારાં ગભરાઈ ગયા. નકામી આશ્વત્ત વહોરી લીધાનું બાને દુઃખ થયું.

“મને માફ કરો.” બાએ ભારે પશ્ચાતાપ કરતા કહ્યું.
 “તમારો સ્વભાવ જાણવાં છતાં કહેતાં કહેવાઇ ગયું. હવે હું તો
 કઠોળ અને મીઠું નહિ ખાઉં. પણ તમે તો તમારું વેણ પાછું
 ખેંચી લો. આ તો મને બહુ સખ કહેવાય.”

“તું કઠોળ મીઠું છોડશે તો તો બહુ જ સારું. મારી
 ખાતરી છે કે તેથી તને ફાયદો જ થશે. પણ દેવાયેલી પ્રતિજ્ઞા
 મારાથી ફેરવાય નહિ, મને તો લાભ જ થવાનો.” ગાંધીજીએ
 બાને શાંતવન આપતા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. “ગમે તે નિમિત્તે માણસ
 સંયમ પાળે તો યે તેમાં લાભ જ છે. એટલે તું મને આગ્રહ ન
 કરજે. વળી મને પણ મારી પરીક્ષા થઇ રહેશે, ને તે બે
 વસ્તુઓ છોડવાનો જે નિશ્ચય તેં કર્યો છે તેમાં કાયમ રહેવામાં
 તને મદદ મળશે.”

“તમે તો બહુ હડીલા છો. કાઇતું કહ્યું માનવું જ નહિ.”

પણ ગાંધીજીએ તો વાત વાતમાં પ્રતિજ્ઞા લઇ લીધી હતી.
 હવે થોડાં જ પ્રતિજ્ઞા તોડવાના હતા! એટલે બા પણ બોબો
 આંસુ સારીને શાંત રહ્યા.

આ પ્રસંગ એ ગાંધીજીને પોતાની જિંદગીના સ્મરણોમાં
 નું સૌથી સુખદ સ્મરણ છે.

કસ્તુરબા લાંબા વખતથી બિમાર હતા. ડાક્ટરની સલાહ
 લીધી. ડાક્ટરે સારવાર કરી, પરંતુ આખરે સ્થિતિ ગંભીર થઇ.
 બાના દર્દની ચિકિત્સા થઇ. બાનું દર્દ લાંબા વખતની લોહીની
 ક્ષીણતા હોવાનું નકકી થયું.

આ વખતે બા ફિનિક્સમાં, ગાંધીજી બેહાનિસબર્ગ અને
 પોલકે ડરબનમાં રહેતા હતા. ડાક્ટરને તેડીને ફિનિક્સમાં આવવા

જે પોલકને ખેપિયા મારફત ખબર આપવામાં આવ્યા. પોલક ઠંપતી ફિનિકસ જવાની છેલ્લી ગાડીમાં રવાના થયા અને તેઓ રાતના અગિઆર અને બારની વચ્ચે ફિનિકસ પહોંચ્યા.

પોલક ઠંપતી ફિનિકસ આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે બા બેભાન અવસ્થામાં હતા. ડાક્ટર મૂર્છા વાળવા માટે ઔષધો-પચાર કરવા લાગ્યા. રાત પસાર થઈ ગઈ અને સવારમાં જ ગાંધીજીને તાર કરવામાં આવ્યો.

ગાંધીજી બીજે દિવસે આવ્યા તે દરમિયાન બાની તબીયતમાં સહેજ સુધારો થયો હતો. પરંતુ તેમાંથી સાબ થવાની આશા અપાતી ન હોતી. વધારેમાં વધારે એકથી બે અઠવાડિયાં જીંદગી નક્કે તેમ સર્વ કોઈ માનતા હતા.

ગાંધીજીએ બધું એક બાજુએ મુક્યું અને પોતાનો સઘળો સમય બાની સારવારમાં અર્પણ કર્યો.

“મારામાં તને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે નહિ ?” ભાનવાળી સ્થિતિમાં બાને ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

“હા. કેમ ન હોય ?” બાએ તુરત પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ત્યારે મને મારા ઉપાયો અજમાવવા દેશો ?” ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

આની પણ બા એ હા પાડી. અને પોતે સદંતર એમની દેખરેખ નીચે મૂકાયા. આ પછી ડાક્ટરની સારવાર બંધ થઈ. ડાક્ટરે નિરાશામાં તથા ગુસ્સામાં કેસ પડતો મૂક્યો.

આ પછીના બે અઠવાડિયા સુધી ગાંધીજી પોતાની પત્નીની પથારીથી ભાગ્યેજ દૂર ગયા હતા. રાત અને દહાડો ખડે પગે ઉભા રહીને એમણે તો બાની સારવાર કરવા માંડી. બાને ગાંધીજીએ થોડો થોડો લીંચુનો રસ આપવા માંડ્યો. આ સિવાય

કોઇ જાતનો ખોરાક કે પ્રવાહી પદાર્થ ખાને આપવામાં આવતો નહિ. ગાંધીજી પોતાની શાંત ઇચ્છાશક્તિ બામાં રેડતા અને ખિમાર પત્નીની જરૂરની તમામ ફરજો બજાવતા હતા. આ બે અડવાડિયા બા અર્ધ ભાનવાળી સ્થિતિમાં જીવન-યુદ્ધ કરતા હતા.

પરંતુ આખરે દેખી શકાય તેવો ફેરફાર જણાયો. ભાનવાળી સ્થિતિનો વખત વધ્યો, સારી રીતે ઉંઘ આવવા લાગી, જળધરનો સોજો ઓછો થયો અને આંખ વધારે ચોખ્ખી જણાવા લાગી.

પછી તો ધીમે ધીમે થોડાં ફળ અને દૂધ અને હેવટે મસાલા વગરના શાક તથા દાળ ખાને આપવામાં આવ્યા. એક પાણી ઉથલા સિવાય ખાને ધીમે પાણી ચોકસ કાયદો થયો.

આ વાતને વર્ષો વીતી ગયા છતાં ય ઘણું અગવડભર્યું અને મહેનતુ જીવન ગાળવાં છતાંય ખાને આવી ગંભીર માંદગી આવી નથી. લાંબા સમયની લોહી ક્ષીણતામાંથી બાની તે વખતે થયેલી રોગ મુક્તિ એક ચમત્કાર જેવી જ હતી.

“આ બધાય કંટાળા ભર્યા અને મુશ્કેલી ભર્યા દિવસોમાં જ્યારે અત્યારના ગાંધીજી બનવાનું તીવ્ર મનોમંથન થઇ રહ્યું હતું ત્યારે કરતુરબાએ એમને પોતાનો પૂર્ણ પ્રેમ અને મજબૂત ટેકા આપવામાં જરાકે આનાકાની કરી નહોતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓના પ્રશ્નને પોતાનો પ્રશ્ન કરવાને ગાંધીજી અપરિમિત પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા હતા, ત્યારે એ એમનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખી હતો.

જીવન ઘડતરનાં બાહ્ય સ્વરૂપમાં પશ્ચિમને અનુસરવાનો પ્રયાસ કરવા છતાં ય કસ્તુરબા અંતરથી તો સાચાં આર્થ સંજારી જ રહ્યા હતાં.

કેપટાઉનમાં એક મુસલમાન વેપારીની પાની હિન્દમાંથી કેપટાઉન ગઇ. ઇમિગ્રેશન ખાતાએ તે બાઇને ત્યાં ઊતરવાને મિન હકદાર ગણીને ઊતરવા ન દીધી. ઇમિગ્રેશન અમલદારના આ ઠરાવ સામે કેપટાઉનની હાઇકોર્ટમાં તે બાઇના પતિએ અપીલ કરી. હાઇકોર્ટના જડજ મિ. સરલેએ તેનો એવો ચુકાદો આપ્યો કે, “જે ભાઇ તે બાઇનો ધણી હોવાનું કહે છે, તે તો કેપ કોલોનીનો રહીશ હોવાનો હક્ક ધરાવે છે, અને તેથી તેની સ્ત્રીને પણ તેવો હક્ક હોય જ. પણ આ બાઇ જેને તે પોતાની પરણેતર સ્ત્રી કહે છે તે તેની જ પરણેતર સ્ત્રી છે એવી કાંઈ પણ કાયદેસર સાબિતી તે હિન્દી આપી શક્યો નથી. જેથી તે બાઇ તે હક્કદાર હિન્દીની કાયદેસર સ્ત્રી છે તેવો નિર્ણય કોર્ટ કરી શકતી નથી. માટે તે સ્ત્રીને કેપટાઉનની હક્કદાર રહીશ ઠરાવી શકાય નહિ.”

આવો ઠરાવ હાઇકોર્ટ આપી તે બાઇને પાછી ખેડેલી મૂકી. આવો ચુકાદો તો હિન્દી કામ માટે ભયંકર કહેવાય. આ ચુકાદો કાયમ રહે તો ભવિષ્યમાં આ ચુકાદાનું પ્રમાણ બધાં જે ઠરાવમાં લેવાય એ સ્વાભાવિક હતું એટલું જ નહિ પણ આ ચુકાદાને સ્પષ્ટ કાયદાનું રૂપ પણ સરકાર આપી શકે. એમ બને તો દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હિન્દી કામનું જડમૂળ જલદીથી ઊખડી જાય, તેમની કરોડોની મિલકત ફના થઇ જાય. એનો અર્થ એવો થાય કે, પોત પોતાના ધર્માનુસાર થયેલાં લગ્ન સરકારી કોર્ટમાં નોંધાવવા જોઇએ. કોર્ટમાં લગ્ન નોંધાવવાની પ્રથા હિન્દુઓ, મુસલમાનોમાં કે જર શ્રેસ્તીઓમાં નથી. એટલે સદરહુ ચુકાદાનો

સીધો અર્થ એ થયો કે હિન્દુ મુસલમાન અને જરથોસ્તી ધર્માનુસાર થયેલાં લગ્ન ગેર કાયદેસર ગણાય, કારણ કે તે બ્રિટિશ કોર્ટમાં નોંધાયેલાં નથી, અને તે લગ્ન ઉપર સરકારની છાપ નથી.

જે જે હિન્દી લગ્ન થયાં છે અને હવે થાય તે બધાંયે ગેર કાયદેસર ગણાય. એટલે હિન્દી સ્ત્રીઓ તેમના પતિની પરણેતર સ્ત્રીઓ ન ગણાય, પણ રખાત ગણાય. આમ હિન્દી સ્ત્રીત્વનું પણ ઘોર અપમાન થાય.

હિન્દી સ્ત્રી ગેરકાયદેસર ગણાય એટલે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા પણ ગેરકાયદેસર થઈ. એટલે આવી સ્ત્રીઓ કે તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા દક્ષિણ આફ્રિકાની કાયદેસર રહીશ ન ગણાય. તેથી તેમને ત્યાંથી હાંકી મૂકવામાં આવે.

જ્યારે સંતાન ગેરકાયદેસર ગણાય, ત્યારે તે સંતાનના બાપની મિલકતનો કાયદેસર વારસ કોણ ? કોઈ નહિ.

જ્યારે કોઈ માણસનો કાયદેસર વારસ કોઈ ન હોય ત્યારે તે માણસના મૃત્યુ પછી તેની મિલકત પણ બિન વારસી ગણાય.

અંગ્રેજ કાયદાના આધારે બિન વારસી મિલકતની માલિક સરકાર ગણાય.

બસ, બલાસ ! આ એકજ તીરથી સરકારે ઘણાં પક્ષીઓ નો શિકાર કરવાનું ચોજ્યું. અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દી વસ્તીનું નામ નિશાન ન રહે એટલું જ નહિ, પણ કરોડોની મિલકત પચાવી પાડવાની અધમ બાજી સરકારે રચી.

આથી હિન્દી લગ્નોને કાયદેસર ગણાવાની માગણી કરવાનો દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓએ નિશ્ચય કર્યો. હિન્દી સ્ત્રીઓના સ્ત્રીત્વ ઉપર થયેલા આ હુમલા સામે થવાનો તેમણે

ધર્મ ગણ્યો કારણ કે તેમાં તો હિન્દી સ્ત્રીઓનું સ્વમાન સાચવવાનો પ્રાણ-પ્રશ્ન હતો; અને એથી જ લડાઈના રણશીંગા ફૂંકાવા માંડ્યા.

સ વારના સાડા નવ વાગ્યાનો એ એક દિવસનો સમય હતો. કરતુરબા રસોડામાં હતા. તેમણે ભાખરીનો ઢોટ ખાંધી મુક્યો હતો. ત્યાં રાવજીભાઈ પટેલ આવ્યા. બાએ ભાખરી વણવા માંડી અને રાવજીભાઈએ શેકવા માંડી.

ત્યાં ગાંધીજી નિશાળમાંથી આવી ફાલતુ કામ કરવા લાગ્યા. કામ કરતાં કરતાં ગાંધીજીએ એકાએક કરતુરબાને પૂછ્યું :

“તેં જાણ્યું કે ?”

“શું ?” જિજ્ઞાસાથી કરતુરબાએ પૂછ્યું.

“આજ સુધી તું મારી પરણેતર સ્ત્રી હતી, હવે તું મારી પરણેતર સ્ત્રી ન રહી.” ગાંધીજીએ સહેજ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો.

“એવું વળી કાણે કહ્યું ? તમે તો શેજ નવા નુકતા શોધી કાઢો છો !” કરતુરબાએ સહેજ ભવાં ચડાવીને કહ્યું.

“હું ક્યાં શોધી કાઢું છું ?” ગાંધીજી હસતા વદને બોલ્યા. “પેલો જનરલ સ્મટ્સ કહે છે કે ‘ખ્રિસ્તી લગ્નની જેમ આપણાં લગ્ન કોરટમાં નોંધાયેલાં નથી માટે તે ગેરકાયદેસર ગણાય’ અને તેથી તું મારી પરણેતર ગણાય નહિ પણ રખાત ગણાય.”

“કહ્યું એણે એનું માથું !” કરતુરબાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું. “એ નવરાને આવું આવું ક્યાંથી સ્વએ છે ? આવા કાયદા તે ક્યાંય બાળ્યા છે ?”

“દુનિયામાં ખીજે ન હોય તો ભલે ન હોય, પણ અહીં તો છે જ.” ગાંધીજીએ કહ્યું.

આ તો માથાનો ઘા. આ શે સહન થાય ? ખાતું અભિમાન મગટી ઉઠ્યું.

“પણ હવે તમે ખૈરાં શું કરશો ?” ગાંધીજીએ ટૂંકાવીને કહ્યું.

“અમે વળી શું કરીએ ?” કસ્તુરબાએ પૂછ્યું.

“અમે લડીએ છીએ તેમ તમે પણ લડો. સાચી પરણેતર થવું હોય અને રખાત ન થવું હોય, તેમ જ તમારી આખર તમને વહાલી હોય તો તમે પણ અમારી જેમ સરકાર સામે લડો.”

“તમે તો જેલમાં જાઓ છો ?”

“તું પણ તારી આખર ખાતર જેલમાં જવાને તૈયાર થા.”

“હું, જેલમાં ! ખૈરાંથી વળી જેલમાં જવાય ?” ગાંધીજીનું વાક્ય સાંભળી કસ્તુરબા નવાઇ પામી બોલ્યા.

“હા, જેલમાં. ખૈરાંથી જેલમાં કેમ ન જવાય ? પુરૂષ જે સુખદુઃખ ભોગવે, તે સ્ત્રીઓથી કેમ ન ભોગવાય ? રામની પાછળ સીતા ગઇ. હરિશ્ચંદ્રની પાછળ તારામતી ગઇ. નળની પાછળ દમયંતી ગઇ. અને સહુએ જંગલમાં અનહદ દુઃખ વેઠ્યાં.”

“પણ એ તો બધાં દેવ જેવા ! તેમને પગે ચાલવાની આપણી શક્તિ કયાં છે ?” ગાંધીજીનું વિવેચન સાંભળી કસ્તુરબા બોલી ઝિઝ્યાં.

“એમાં શું ? આપણે પણ તેમની જેમ વર્તીએ તો તેમના જેવા થઇ શકીએ, દેવ થઇ શકીએ.” ગાંધીજીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું. “રામના કુળનો હું અને સીતાના કુળની તું. હું રામ થઇ શકું અને તું સીતા થઇ શકે. સીતા રામની પાછળ ધર્મની

ખાતર ન ગઇ હોત તો અને મહેલમાં એસી રહી હોત તો તેને કોઇ સીતા માતા ન કહેત. તારામતી હરિશ્ચંદ્રના સત્ય વ્રત ખાતર વેચાઇ ન હોત, તો હરિશ્ચંદ્રના સત્યવ્રતમાં ખામી રહેત. તેને કોઇ સત્યવાદી ન કહેત અને તારામતીને સતી પણ કોઇ ન કહેત. દમયંતી નળની પાછળ દુઃખ સહેવામાં સામેલ ન થઇ હોત તો તેને પણ કોઇ સતી ન કહેત. તેમ હવે તારે આખર સાચવવી હોય, મારી પરણિતર ગણાવું હોય અને રખાત ગણાવાના કલંકમાંથી મુક્ત થવું હોય, તો સરકાર સામે લડ અને જેલમાં જવા તૈયાર થા.”

કસ્તુરબા ગાંધીજીનું કહેવું સાંભળી ચૂપ રહ્યાં.

“ત્યારે તમારે મને જેલમાં મોકલવી છે, ખરું ને?” કસ્તુરબા પાછા બોલી ઊઠ્યાં. “હવે એટલું જ બાકી છે. ભલે; પણ જેલનો ખોરાક મને માફક આવશે?”

“હું તને કહેતો નથી કે તું જેલમાં જા. તને તારી આખર ખાતર જેલમાં જવાનો ઉમંગ હોય તો જા. અને જેલનો ખોરાક માફક ન આવે તો ફળાહાર કરજે.”

“જેલમાં સરકાર ફળાહાર આપશે?”

“ફળાહાર ન આપે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરજે.” ગાંધીજી ફળાહાર મેળવવાનો ઉપાય બતાવતા બોલ્યા.

“ઠીક, એ તો તમે મરવાનો રસ્તો બતાવ્યો, અને મને લાગે છે કે જેલમાં જઇશ તો જરૂર હું મરી જઇશ.” કસ્તુરબાએ હસીને કહ્યું.

“હા, હા. હું પણ એ જ ઇચ્છું છું. તું જેલમાં મરી જઇશ તો જગદંબાની જેમ હું તને પૂજીશ.” ગાંધીજી ડોકું હલાવી ખડખડ હસી પડ્યા અને બોલ્યા.

“છીક, ચારે તો હું જેલમાં જવા તૈયાર છું.” કર્તુરબાએ દ્રઢતાથી પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

ગાંધીજી ખૂબ હસ્યા. તેમને ખૂબ આનંદ થયો.

કર્તુરબા સહેજ કામ માટે બહાર નિકળ્યાં, તે લાગ બોધ ગાંધીજીએ રાવજીભાઈ પટેલને કહ્યું :—

“ બાની ખૂબી એ જ છે કે તે મારી ઈચ્છાને મને કે કમને અનુસરે છે. ”

હિન્દમાં આજે જે સ્ત્રીશક્તિની પવિત્ર અને પ્રચંડ જ્વાળા પ્રગટી નીકળી છે તેનું બીજા આમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રોપાયું.

અને પછી તો સત્યાગ્રહની શરણાઈઓ વાગવા માંડી. સ્ત્રી પુરૂષો સત્યાગ્રહ કરવાને તૃટી પડ્યા.

ગાંધીજીની સુચનાથી કર્તુરબા ચાર બહેનોને સાથે લઈ સવિનય ભંગ કરવા વોલક્રસ્ટમાં દાખલ થયાં. સરહદનો કાયદો તોડવા ટુકડીને પકડવામાં આવી. પૂજ્ય કર્તુરબા પાછળ અનેક હિન્દી બહેનો ભોગ આપવાને તૈયાર થઈ ગઈ અને કાયદોનો સવિનય ભંગ કર્યો.

બાની તબીયત નરમ તો હતી. નબળી તબીયતના કારણે તેઓ અમુક વખતથી ફળ ઉપર જ રહેતા હતા. લડતમાં જતાં તેમણે ફળ સિવાય બીજું કશું ન ખાવાનો ગાંધીજી આગળ નિશ્ચય કર્યો હતો. જેલમાં તેમણે ફળની માગણી કરી પણ તે સ્વીકારાઈ નહિ. પૂજ્યબાએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. આખરે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ પછી બોધતા ફળો તેમને મળવા લાગ્યા.

વોલક્રસ્ટના માજીસ્ટ્રેટ સમક્ષ કેસ ચાલ્યો; અને આખનું પલક પડે એટલી જ વારમાં બા અને એમના સંગાથીઓને ત્રણ ત્રણ માસની સખત મજુરીની સજા કરમાવાઇ ગઇ.

ત્રણ માસની સજા ભોગવવાનો સમય તો જોતજોતામાં પૂરો થઇ ગયો ૧૯૧૩ના ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૨મી તારીખે પ્રથમ સત્યાગ્રહી ટુકડીને જેલમુક્તિ મળવાની હતી. ગાંધીજી ડરબનથી મેરિસબર્ગ જઇને સર્વ બહેનોને સ્વાગત આપવા વહેલી સવારના જ જેલના દરવાજે ઉભા હતા. સાથે કેલનબેક પણ હતા.

જેલનો તોતીંગ દરવાજો ખુલ્યો અને હાડપિંજર ઉપર મહેલા ચામડામાં પ્રબળ આત્મા લઇને કસ્તુરબા અન્ય બહેનો સાથે બહાર નિકળ્યાં.

બા જેલમાંથી છૂટ્યા પછી એક દિવસ એક સીત્તેર વર્ષની વૃધ્ધા-પણુ આત્મબળ અને સેવાભાવનાથી થનગનતી યુરોપીય બાઇ ફિનિકસમાં આવ્યા. તેણે બાને આવતાં વેંત જ ઓળખી કાઢ્યા: અને બા સાથે વાતચીત કરવા માંડી. બાએ જેલની હકીકત બહુ નમ્ર અને રનેહાળ રીતે જણાવી. ખોરાકની હાડમારી, તે માટે કરવા પડેલાં ઉપવાસ, જેલમાં સખત કામ વગેરે વાતો કસ્તુરબાએ ભાંગી તૂટી અંગ્રેજીમાં કરી.

“બજબ થયો ! ભારે નિદેયતા કહેવાય. આવું તે સરકારને શું સૂઝયું ?” બાની વાત સાંભળીને એ બાઇનાં અંતઃકરણે સખત આધાત અનુભવ્યો અને વાણી દ્વારા પોતાની વેદના વ્યક્ત કરવા માંડી: “આ બાઇને જેલમાં નાખવાનું સરકારને કેમ સૂઝયું ? તેણે શો ગુન્હો કર્યો હતો ? તે ગુન્હો કરે એવું કશું થે

તેનામાં ક્યાં છે ? તેના મોં ઉપર તો સાવ નિર્દોષતા જ તરવરી રહી છે. નિર્દોષ પવિત્ર દેવી જેવી આ કસ્તુરબા જનરલ સ્મટસ નો શો ગુન્હો કરી શકે ? સાવ હાડપિંજર, લોહીનો છાંટો ચે ક્યાંય જણાય છે ? અરે રે, જનરલ સ્મટસને આ શું સ્વચ્છ ? હું તો ખાસ ત્યાં-દૂર દૂર કેપટાઉનથી મિસિસ ગાંધી, તમને જ જોવાને આવી છું. આ બધું હું જનરલ બોથાને કહીશ અને તમને તો હું ઊઘડા લઇ નાખીશ. આવી નિર્દોષ, પવિત્ર દેવીને તે જોલમાં નાખશે તો તે રાજ્ય શી રીતે ચલાવી શકશે ? ”

બા પ્રત્યે અને આડકત્રી રીતે હિન્દી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે બતાવેલ અક્ષમ્ય વર્તન માટે દુઃખ અનુભવી ને બંને જ સર્વ હકિકત મેળવવા આવનાર આ બાઇ તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રખ્યાત ‘મોલ્ટીનો’ કુટુંબના હતા. માનવ સેવા એમનો જીવન મંત્ર હતા. આ બાઇના ભાઇ તે દક્ષિણ આફ્રિકાની પાર્લામેન્ટના પ્રમુખ મિ. જેમ્સ મોલ્ટીનો.

“મિસિસ ગાંધી, મને સાચું કહો. તમને જોલમાં સરકારે બહુ કનડગત કરી ? તમારું શરીર કેવું કૃશ થઇ ગયું છે ? સાવ ફિક્કું જણાય છે.” મિસ મોલ્ટીનો આમ બોલ્યાં જ બંધ અને બા પ્રત્યે નિહાળી નિહાળી ને જુએ અને પૂછે.

મિસ મોલ્ટનને એક સહીયર હતી. એ પણ માનવ-સેવામાં માનનારા હતા. એ બંનેએ વલંદા-ભાર હતા છતાંય અંગ્રેજો સાથે રનેહ ભાવથી વર્તતા હતા. એમને જનરલ સ્મટસ અને જનરલ બોથા સાથે સારો મેળ હતો. મિસ મોલ્ટન પાસેથી હકિકત જાણી તેમણે જનરલ સ્મટસ અને જનરલ બોથાને ખાનગી રીતે હિન્દી કામનો તાત્કાલિક નિકાલ કરવાને આગ્રહ કર્યો. અને ૧૯૧૪ ના જુન માસમાં સેનેટની બેઠકમાં અક્કડ

જનરલ રમટ્સે નમ્રતાભર્યું ભાષણ કર્યું અને 'રિલીફ ખીલ' નામનું ખીલ પસાર કરાવ્યું આ ખીલની એક કલમમાં 'જે લગ્ન હિન્દમાં કાયદેસર ગણાય છે, તે લગ્ન દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ કાયદેસર ગણાય, એક કરતાં વધારે સ્ત્રી સાથેનું લગ્ન કાયદેસર ન ગણાય અને તે સ્ત્રી પણ તેની કાયદેસર પત્ની ન ગણાય વિગેરેનો દક્ષિણ આફ્રિકાની સૂરકારે સ્વીકાર કર્યો.

મૂક જીવન-સાધના અને સેવા, રાષ્ટ્રમાં ચારિત્ર્ય, સ્વાશ્રય અને સ્વાર્પણનાં ઊંડા અદ્રષ્ટ મૂળ સમું કરતુરખાનું નિર્માણ જીવન તપ, ત્યાગ, સહનશીલતા, ધર્મશ્રદ્ધા, વીરતા, નિર્ભયતા અને નિશ્ચળતા પર નિર્ભર છે.

એક પત્નીવ્રતને તેા વિવાહ થતાં જ ગાંધીજીના હૃદયમાં સ્થાન હતું. પત્ની પ્રત્યેની વફાદારી એમના સત્યવ્રતનું અંગ હતું, પરંતુ સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતું એમને અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક જણાયું.

ઇશ્વરદર્શન સારૂ બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય વસ્તુ છે એ પ્રત્યક્ષ ન થયું એ પહેલાં જ સેવાને અર્થે આવશ્યક છે એમ ગાંધીજીને છેક ૧૯૦૦ની સાલથી જ સમજાઇ ગયું હતું. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યમાં વિચારની મલીનતા પણ ન હોવી જોઇએ; સંપૂર્ણ બ્રહ્મચારીના સ્વપ્નામાં પણ વિકારી વિચાર ન હોવો જોઇએ, બ્રહ્મચર્યમાં શરીર રક્ષણ, બુદ્ધિ રક્ષણ અને આત્મરક્ષણ છે એ સત્ય અનેક વિચાર પરંપરા અને ગૂઢ મનોમંથન પછી ગાંધીજીને અવગત થયું હતું.

'બ્રહ્મચર્યનું સંપૂર્ણ પાલન એટલે બ્રહ્મદર્શન અને સંયમથી ઇશ્વર હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે એનું અનુમાન તે સંયમી

પરિણામ ઉપરથી કરી લે છે. પણ પતિ-પત્ની વચ્ચે અકચ હોય એટલે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય ન હોવા છતાં ય પત્નીની સાથે કેવો સંબંધ રાખવો? પત્નીને વિષય-ભોગનું વાહન બનાવી એમાં પત્ની પ્રત્યે કયાં વફાદારી આવે છે? જ્યાં સુધી વિષયવાસનાને આધીન રહેવાય ત્યાં સુધી વફાદારીની પ્રાકૃત કિંમત ગણાય. જે વસ્તુ ત્યાજ્ય છે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં હાનિ કેમ હોઈ શકે?’ વિગેરે વિચાર, ચિંતન અને મનનને અંતે ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્ય એટલે મન વચન કાયાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ સાધવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી.

ગાંધીજી હવે કસ્તુરબાના મોહાંધ પતિ ન રહ્યાં; અને કસ્તુરબાએ એમની એ પ્રતિજ્ઞા પાલનમાં આત્મ વિદ્યોપન કરવામાં પોતાના જીવનની સાર્થકતા માની છે, અને વિકાર રહીત જીવન ગાળવાના ગાંધીજીના પ્રયત્નમાં કદી એ રોક ટોક કરી નથી. રાષ્ટ્રના માતૃસ્થાને રહીને કસ્તુરબાએ પોતાનું વાતસલ્ય કરોડો લેયાં સુધી પહોંચાડ્યું છે; અને પોતાના જીવનને સંતોષી, સુખી અને ઉર્ધ્વગામી બનાવ્યું છે.

પોતાના પતિની નીતિ પરત્વે લોકોને શંકાની દ્રષ્ટિએ જોતાં કસ્તુરબાના કોઈની પારાશીશી કેટલી ઉંચી ચઢતી હશે એ કલ્પનું મુશ્કેલ નથી. ચારિત્ર્ય સંબંધમાં યદ્વાતદ્વા ભોલપું એ તો દુશ્મનોની આક્રમણ કરવાની આ જમાનાની એક નવી રીત છે. આવા આક્રમણોના ગાંધીજીએ પોતાની વિનમ્ર રીતે ઉત્તરે આપ્યા છે અને કોઈપણ પત્ની ઇચ્છે એવી પ્રશંસા એમણે પોતાની પત્નીની કરી છે:—

“૧૯૦૬ ની સાલમાં કેવળ દેશની સેવામાં તન્મય થવા

માટે જ મેં બ્રહ્મચર્ય વ્રત લીધું. મારા પત્ની મારા ધણીપા અને પતિ તરીકેના મારા અધિકારથી મુક્ત થઇ એક સ્વતંત્ર સ્ત્રી બન્યા. કોઇ પણ બીજી સ્ત્રીને મારા પત્ની જેટલું મારા પ્રત્યે આકર્ષણ નહતું. હું મારા પત્ની પ્રત્યે એક પતિ તરીકે બહુ જ વફાદાર હતો. મારા માતા સમક્ષ મેં માંસ, મદિરા અને સ્ત્રી સંગથી દૂર રહેવાની જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ પ્રત્યે પણ હું ખૂબ ખૂબ વફાદાર હતો.”

જ્યારે એ કાળાતીત સમયે મહત્વના ફેરફારો બની રહ્યાં હતા, ત્યારે કસ્તુરબાએ એમાં કંઈ અલ્પ ફાળો આપ્યો ન હતો. જ્યારે એમને-ગાંધીજીને અપમાનો અને કારાવાસ ભોગવવા પડ્યાં, જ્યારે પોતાના પર બંદુકના બાર થયા અને પોતાને સર્વ પ્રથમ અહિંસાનું તત્વ સમજાયું, ત્યારેય કસ્તુરબા એમની પડખે જ ઉભા હતા. એમના આત્માની પ્રબળતા એમનો મહાન આશરો હતો. એમના વ્યામોહ વખતે પણ એ એમની પાસે જ રહ્યાં અને નવદ્રષ્ટિ અને ઉચ્ચ ભાવ મેળવવાને એમને અપૂર્વ હિંમત આપતા રહ્યાં. હિન્દના આ સર્વોત્તમ પુરુષના જીવનમાં એમનો કેટલો ભાગ છે, એની કોઈ લેખીત નોંધ કે તપસીલ નથી; છતાંય એ માટે અનેક માનવીઓએ કહેલી વાતોના વિપ્લવ પુરાવા તો મોજુદ છે.

૧ ૯૧૫ ની એ સાલ હતી. જગતને સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક અધોગતિના અંધકારમાંથી ઉન્નત કરી, ઉત્ક્રાંતિના ઓજસમાં લાવવાને સત્યાગ્રહના અમોઘ શસ્ત્રને વીરતાપૂર્વક વિંઝીને વિજયમાળ પહેરી જનની જન્મભૂમિ-હિન્દમાં પગલા માંડનાર ગાંધી દંપતીને નજરે નિહાળવાને હિન્દીઓ હર્ષાતુર થઈ રહ્યાં હતા. પોતાના દેશ બંધુઓને બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નાગરિકોના હક્ક મળે તે માટે કાયદેસર લડત ચલાવવામાં અનેક અસહ યાતનાઓ અદ્યાંશે અરેરાટી અનુભવ્યા વગર વેઠનાર અને અપ્રતીમ આત્મભોગ આપનાર દેશભક્ત ગાંધી દંપતીને પોતાની જ વચ્ચે આવી ઊભા રહેતાં અપૂર્વ આવકાર આપવાને હરેક કામના હિન્દીઓની લાગણીઓના પૂર હૃદયના કાંઠાને વટાવી રહ્યાં હતા.

લોકોની મરજી સાચવી ગમે તે રીતે તેમનું આરાધન કરનાર સાધારણ લોક-નાયક નથી; પરંતુ પોતાના દેશનું હિત અને સ્વમાન સાચવવા માટે સ્વાર્પણ કરવાને સદૈવ તત્પર રહેનાર એ સત્યાગ્રહી વીર દંપતી છે એની હિન્દી પ્રજાને ક્યારનીય પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી. વિલક્ષણતા એ એમની આધ્યાત્મિકતા, સિદ્ધાંત એ એમનો સર્વાગ્રહી મનુષ્ય પ્રેમ અને જુસ્સો એ એમનો અવિરત ભીષ્મ કર્મયોગ હતો એની આમ પ્રજાને આશંકા રહી ન હતી. રાજકીય પ્રવૃત્તિઓને આધ્યાત્મિકતાની કાટિએ પહોંચાડનાર એ ધર્મ-વીર હતા એવો સર્વ કાંઈને અડગ વિશ્વાસ હતો.

બાદશાહી મહેલનેય પાણી ભરાવે એવા પિટીટ શેટોમાં સત્યાગ્રહી દંપતીના સત્કારથે એક ભવ્ય સમારંભ યોજાયો. મુંબઈના ખિનતાજ રાજ ગણાતા સર ફિરોજશાહ મહેતા, હાઈકોર્ટને દલીલબાજીથી ક્રુરવતા જુવાન મહમદઅલી ઝીણા

અને એકદમ છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળના યુરોપીય પોષાકથી સજ્જ થયેલા સંખ્યા બંધ હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તિ ગૃહસ્થોની હાજરીથી ઝળહળતો એ સત્કાર સમારંભ હતો.

કોટ, પાટલુન અને નેકટાઇને બદલે સાદું ઘોતીયું, લાંબુ અંગરખું અને કાઠિયાવાડી આંટીઆળી પાઘડી, ખંભે ખેસ, પગમાં ચપ્પલ અને માંદગીથી લેવાઇ ગયેલા દુબળા ચહેરાવાળા ગાંધીજી પારસી પધ્ધતિએ સફેદ સાડી પોલકું પહેરેલા કસ્તુરબા દેશમુખીઓને મળવા પિંજાનવાને અને તેમનો ભાવણીનો સત્કાર સ્વીકારવાને એ સમારંભમાં આવ્યા. ગરમીટિયાઓના સહવાસમાં રહેલા ગામડિયા જેવા ગાંધી દંપતીને સૌ એકી ટસે આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યા.

આખને અંખવે એવા એ દબ્બળા ભર્યા સમારંભમાં જ ગાંધીજીએ સત્કાર માટે ગુજરાતીમાં જ ઉત્તર વાળ્યો અને ગુજરાતી તથા હિન્દુસ્તાનીનો પક્ષપાત જાહેર કર્યો; અને એ રીતે અંગ્રેજીના ઉપયોગની સામે પોતાનો નમ્ર વિરોધ નોંધાવ્યો.

“કસ્તુરબા ગાંધીજીના અક્ષરશઃ અર્ધાંગના છે.” કસ્તુરબાના અપૂર્વ આપભોગોનો ઉલ્લેખ કરી વક્તાઓએ એક પછી એક ઉભા થઇને એમને અભિનંદવા લાગ્યા. “જો તેમના પરાક્રમી પતિને લડતના ત્રાસદાયક જોખમો ખેડવાની ફકત રબ જ આપી હોત અને પોતાના પ્રાણ સમાન પતિના વિયોગના અસહ્ય દુઃખ તથા ચિંતા વેઠ્યા હોત તો પણ કસ્તુરબા આપણા સન્માનને પાત્ર બનત. પરંતુ તેટલાંથી જ પોતાની ધર્મ સમાપ્તિ ન માનતા આ વીરાંગનાએ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓની માતાનું પદ ધારણ કરી પૂરાં દિલથી પોતાના પતિએ જગાવેલા જંગમાં અંપલાવ્યું અને જંગલી જુદ્ધોના કષ્ટ ભોગવ્યાં. આથી તેમણે હિન્દની જ નહિ પરંતુ જગત માત્રની સ્ત્રીઓને માટે સ્ત્રીત્વનો

ઉત્તમ નમુનો પૂરો પાડ્યો છે.”

“એક વર્ષ લગી દેશભરમાં ભ્રમણ કરવું, બધું જોવું, મળવું, હળવું, કાઠપણું બહેર પ્રશ્ન પર વિચાર ન બાંધવો કે ન બતાવવો.” એ ગોખેલેનો ગાંધીજીને આદેશ હતો અને એને અનુસરીને ગાંધીજીએ કરતુરખા અને મગનભાઈને સાથે લઈને હિન્દનો પ્રવાસ ખેડ્યો અને અવનવા અનુભવો મેળવ્યાં.

દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડત દરમ્યાન ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી શરૂ કરી હતી, તેથી અહીંયા પણ તેમણે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરવી શરૂ કરી. રેલ્વે અમલદારો ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોને મનુષ્ય ગણવાને બદલે જાનવર જેવા ગણે છે; તુંકારા સિવાય તેને ઓલાવાય જ નહિ. ત્રીજા વર્ગના મુસાફરથી સામે તો જવાબ જ ન અપાય તેમ દલીલ પણ ન થાય કેમ જાણે તે અમલદારનો નોકર હોય નહિ એમ તેણે વર્તણું રાખ્યું. તેને અમલદાર મારે, તેને લાંટે, તેને ટ્રેન ચૂકાવે તેને ટિકિટ દેતા દબાવે-રિખાવે. આ બધું ય ગાંધીજી અને કરતુરખાએ જાતે અનુભવ્યું. વીરમગામની જકાતની તપાસ અંગે થતી હાડ મારીની તેમણે અનેક ફરિયાદો સાંભળી હતી પણ આ વખતે તો એ સર્વ નજરે નિહાળી અને અનુભવી પણ ખરી.

ગાંધીજી બર્ફવાનથી કરતુરખા અને મગનભાઈ સાથે પૂના જવા માગતા હતા. બર્ફવાન સ્ટેશને ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લેવાની હતી. ત્રીજા વર્ગના ઉતારને ટિકિટ પહેલ્લી આપવામાં આવતી નથી એમ ટિકિટ માસ્તરનો જવાબ મળતાં ગાંધીજીએ સ્ટેશન માસ્તર પાસે જવા વિચાર્યું; પણ ગામડિયા જેવા ગાંધીજીને તેમની પાસે કાણ જવા દે? આખરે કાઠએ દયા કરી ગાંધીજી

ને સ્ટેશન માસ્તર બતાવ્યો. ત્યાં એ પહોચ્યાં અને વાત કરી. પણ ત્યાં પણ ટિકિટ માસ્તરના ઉત્તર જેવો જ એમને ઉત્તર મળ્યો.

આખરે ટિકિટ ઓફીસના ખાસાં ઉઘડ્યાં, અને ગાંધીજી ત્યાં ટિકિટ લેવા ગયા. પણ ત્યાં સહેલાઈથી ટિકિટ મળે તેમ નહતું. ઉતારો એક પછી એક ઘૂસતા જાય અને ગાંધીજી જેવાને હઠાવતા જાય. છેવટે ટિકિટ તો મળી.

ગાડી આવી. ત્યાં પણ જળિયા હતા તે પેસી ગયા. ઉતાર વચ્ચે અને પેસનાર વચ્ચે ફાગ ઉડે, ધક્કા ધક્કી ચાલે, ગાંધીજી, મગનભાઈ અને કરતુરખા ગાડીમાં બેસવાને આમતેમ જાય અને બધેયથી એકજ જવાબ મળે : “અહીં જગ્યા નથી.”

ગાડી ઉપડવાનો વખત થઈ ગયો. કરતુરખા અને મગનભાઈને એક ટુકાણું ઉભા રાખીને ગાંધીજી ગાર્ડ પાસે ગયા અને ગાડીમાં જગ્યા અપાવવાનું કહ્યું.

‘જગ્યા મળે તો બેસો, નહિ તો ખીજ ટ્રેનમાં જાઓ.’ ગાંધીજીની એક ઉતાર તરીકેની મુશ્કેલીનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના ગાર્ડ ઠંડા કલેજે ઉત્તર આપ્યો.

“પણ મારે અગત્યનું કામ છે.”

ગાંધીજીના આ શબ્દો સાંભળવાને ગાર્ડને વખત ન હતો. આખરે ગાંધીજીએ હારીને મગનભાઈને જ્યાં જગ્યા મળે ત્યાં બેસી જવા કહ્યું. અને પોતે કરતુરખાને લઈને ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ ‘ધન્ટર’માં બેઠા.

આસનસોદા સ્ટેશને ગાર્ડ વધારાના પૈસા લેવા આવ્યો.

“તમારો મને જગ્યા બતાવવાનો ધર્મ હતો. જગ્યા ન મળી

એટલે હું આમાં એટો છું. મને તમે ત્રીજા વર્ગમાં જગ્યા આપો. તો હું તેમાં જવાને તૈયાર છું.” ગાંધીજીએ વધારાના પૈસા આપવા સામે વાંધો ઉઠાવતાં કહ્યું.

“મારી સાથે દલીલ ન થાય.” ગાર્ડે તુમાખી ભર્યો ઉત્તર આપ્યો. “મારી પાસે જગ્યા નથી. પૈસા ન આપવા હોય તો તમારે ટ્રેનમાંથી નિકળવું પડશે.”

ગાંધીજીને તો કેમયે પૂના પહોંચવું હતું. ગાર્ડે જોડે લડવાને બદલે પૈસા ચૂકવ્યા. છેક પૂના સુધીનું વધારાનું ભાડું આપ્યું. આ અન્યાય એમને ખૂબ ખૂબ ખુશ્કો.

સવારે મુગલસરાઈ આવ્યું. મગનલાલએ ત્રીજા વર્ગમાં જગ્યા મેળવી લીધી હતી. મુગલસરાઈમાં ગાંધીજી અને કસ્તુરબા ત્રીજા વર્ગમાં ગયા. ટિકિટ કલેક્ટરને ગાંધીજીએ સર્વ હકિકતથી વાકેફ કર્યા; અને તેની પાસેથી પોતાની વાતનું પ્રમાણપત્ર માગ્યું. તેણે એ આપવાની ના પાડી. વધારાના ભાડાના પૈસા પાછા મેળવવાની રેલ્વેના વડાને ગાંધીજીએ અરજી કરી.

‘પ્રમાણપત્ર વિના વધારાના પૈસા પાછા આપવાનો અમારો રિવાજ નથી, પણ તમારા કેસમાં અમે આપીએ છીએ. બંદવાનથી મુગલસરાઈ સુધીનો વધારો તો પાછો ન અપાય’ અરજીનો જવાબ મળ્યો.

આખરે કલ્યાણ જંકશને થાક્યા પાક્યા ગાંધીજી અને કસ્તુરબા પહોંચ્યાં. નાહવાની તેમણે તૈયારી કરી. મગનલાલ અને ગાંધીજી સ્ટેશનના પંચે પાણી લઈને નાહ્યાં. કસ્તુરબા માટે ગાંધીજી કંઈક તળવીજ કરી રહ્યાં હતા તેટલામાં સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીવાળા શ્રી. કાલે તેમને ઓળખ્યાં. તે પણ પૂના જતા હતા. કસ્તુરબાને બીજા વર્ગની કેટડીમાં નહાવા લઈ

જવાનું શ્રી. કાલે કહ્યું. આ વિનયનો સ્વીકાર કરતાં ગાંધીજીને સંકોચ થયો. ‘પત્નીને ખીજ વર્ગની કોટડીનો આશ્રય લેવાનો અધિકાર નહોતો’ એ જ્ઞાન ત્યારે પણ ગાંધીજીને હતું.

મુસાફરીમાં ડીટેક્ટીવો તો ગાંધીજી પાછળ હોય જ. એમની સાથે ગાંધીજીને તકરારનું કારણ જ ન હોય કારણ કે તેમને કંઈ છુપાવવાનું ન હોય એટલે તેમને એ નહોતા પજવતા.

એક વખત રેલ્વેમાં જતાં ઘણે સ્ટેશને ગાંધીજીની ટિકિટ જોવા ડીટેક્ટીવ આવે, નંબર વગેરે લે. ગાંધીજી તો તરત તેઓ જો મશ્ન પૂછે તેનો જવાબ આપી દેતા. પડોશી ઉતાડ્યોએ માન્યું કે ગાંધીજી કાંઈ સાદો સાધુ કે ફકીર છે. એ ચાર સ્ટેશને ડીટેક્ટીવ આવ્યા, એટલે એ ઉતાડ્યો ચિડાયા અને પેલા ડીટેક્ટીવને ગાળ દઈ ધમકાવ્યો.

“ધસ બિચારે સાધુકો નાહક કયોં સતાતેહો?” ગાંધીજી તરફ વળીને તેમણે કહ્યું:—“ઇન બદમાશોંકો ટિકટ મત બતાઓ.

“તેઓ ટિકિટ જીએ છે તેમાં મને કશી હેરાનગતિ નથી, તેઓ તેમની ફરજ બજાવે છે, તેમાં મને કંઈ દુઃખ નથી.”

ગાંધીજીની આ વાત ઉતાડ્યોને ગળે ન ઉતરી અને તેઓ ગાંધીજીની વધારે દયા ખાવા લાગ્યા અને અરસ પરસ વાતો કરવા લાગ્યા કે નિર્દોષ માણસોને આવી હાલાકી શાને સારૂ હોય ?

આ બધાય કડવા અનુભવોમાં કસ્તુરબા ગાંધીજીની સાથે જ હતા. પતિના ત્યાગ અને દુઃખ સહનની જવલંત ઇચ્છા શક્તિ આગળ સ્વીકારેલી ભ્રમ્ય શરણાગતિનો ખરેખર આ અમર ઇતિહાસ છે

અંગાળના ભાગલા પછી હિન્દમાં રાજકીય નવયુગને આરંભ થયો હતો. ‘લાલ, પાલ અને બાલ’ની ત્રિપુ-
ટીનું નામ-સ્મરણ ઘેર ઘેર થતું હતું. અંગાળમાં સુરેન્દ્રનાથ
બેનરજી સિંહ સમાન ગર્જના કરીને અંગાળને ગજવતા હતા,
મુંબઈમાં બિનતાજ રાજ ગણાતા સર ફિરોજશા મહેતાની સત્તા
વર્તી રહી હતી, ગોખલે વડી ધારાસભાને ધ્રુવવ્યા કરતા હતા
અને અરવિન્દ ઘોષ યુવાનોના હૃદયમાં નવચેતન રેડી રહ્યાં હતા.

આ નવયુગ નવપ્રાણ અર્પે એ પહેલાંજ એના પર જોત
જોતામાં જલ્દીમ જ્વલમના જળા પથરાઈ ગયા. અત્યાચારના ગાઢ
અંધકાર છવાઈ ગયા. યુરોપ-એશિયામાં ભયંકર યાદવાસ્થળી
સળગી ઉઠી અને વ્યાકુળતા, અસ્વસ્થતા તેમજ ત્રાસના વિકાળ
વાતાવરણમાં નાગરિક જીવન, ગૃહ જીવન અને સમાજ જીવનની
યુગોથી પાંગરેલી બધીયે સુંદર ભાવનાઓ દાનવી અંધકાર મદમાં
શેકાઈ-ભૂંજાઈ જવા લાગી. જગતની પ્રજાઓ સત્તાની સ્પર્ધામાં
ભૂતકાળે મેળવેલાં સંસ્કારો અને સ્વરૂપોને પ્રલયના પાવકમાં
ખાક થઈ જતાં નજરે નિહાળી રહી.

હિન્દના હવ ભાગ્યે ખરોખર આ જ અરસામાં ગોખલે
જેવા ગુણિયલ અને સર ફિરોજશા મહેતા જેવા મહાન મુત્સદ્દી
મરણ પામ્યા અને હિન્દ સમર્થ આગેવાન વગરનું થઈ પડ્યું.

અનેક નિરાશામાં હિન્દીઓને આશાનું એક કિરણ ઉભા
અપી રહ્યું હતું. ગાંધીજી આ અરસામાં જ દક્ષિણ આફ્રિકા
કાયમના માટે છોડીને હિન્દ આવ્યા હતા. આંતરરાષ્ટ્રીય સમા-
જમાં ગાંધીજીની પ્રતિભા માન્ય થઈ ગઈ હતી. મહા યુધ્ધથી
કંટાળેલા સમાજને એમનો અહિંસાવાદ ગમી ગયો હતો.

અને ગાંધીજીને પણ એક આશ્રમ કાઢીને તેમાં રિનિકસના

સાથીએને રાખીને બેસી જવું હતું. પોતે ગુજરાતી હોય ગુજરાતની મારફતે સેવા કરવાની મૂડી હોવી જોઈએ એ માન્યતાથી ગુજરાતમાં કયાંક સ્થિર થવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા હતી. ગોખલેને એમણે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો હતો અને ગોખલેએ એમના વિચારને વધાવી લીધો હતો. “તમે જરૂર એમ કરજો. સભ્યોની સાથે ગમે તે પરિણામ આવે પણ તમારે આશ્રમને સારૂ પ્રત્ય મારી પાસેથી જ લેવાનું છે. તેને હું મારું જ આશ્રમ ગણવાનો છું.”

અને ગોખલે એ સ્વ. ડૉક્ટર દેવને બોલાવીને કહી પણ દીધું:— “ ગાંધીનું ખાતું આપણા ચોપડામાં પાડજો અને તેમને તેમના આશ્રમને સારૂ તથા તેમના જાહેર ખર્ચ ને માટે જે પૈસા જોઈએ તે તમે આપજો.”

ગોખલેના આ વચનથી ગાંધીજી બહુ રાજ થયાં અને મકાનની શોધ કરતાં અમદાવાદમાં શ્રી. જીવજીલાલ બારીસ્ટરનું કચેરખાનાં આવેલું મકાન ભાડે લેવાનું ઠર્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાંચ તામિલ બાળકો આવેલા અને બીજાં અહીંથી લગભગ પચીસ સ્ત્રી પુરુષોથી આશ્રમનો તા. ૨૫ મી મે ૧૯૧૫ થી આરંભ થયો. આશ્રમને સત્યાગ્રહાશ્રમ નામ આપવામાં આવ્યું; અને ત્યાં બધાય એક રસોડે જમતા હતા અને એકજ કુટુંબ હોય એવી રીતે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

આ સત્યાગ્રહાશ્રમ જ એ ઐતિહાસિક સ્થાન છે. કે જેણે ગાંધીજીના જીવનના અખતરાઓ, અદ્ભુત પ્રયોગો, અને સત્યાગ્રહીઓની લડાઈઓ જોઈ છે; અને એ સર્વનાં મૂક સાક્ષી તરીકે હજી ચે ઉભેલ છે.

અ સ્પૃશ્યતા એ હિન્દુ ધર્મનું અંગ નથી, પણ એમાં પેસી ગયેલો સડો છે, વહેમ છે, પાપ છે, ને તેનું નિવારણ કરવું એ પ્રત્યેક હિન્દુનો ધર્મ છે, તેનું પરમ કર્તવ્ય છે.

જન્મના કારણથી મનાયેલી આ અસ્પૃશ્યતામાં અહિંસા ધર્મનો અને સર્વ ભૂતાત્મ ભાવનો નિષેધ થઈ જાય છે. એના મૂળમાં સંયમ નથી, પણ ઊંચપણાની ઉબ્ધત ભાવના જ રહેલી છે. આથી એ સ્પષ્ટ અધર્મ જ છે. એણે ધર્મને બહાને લાખો કે કરોડોની સ્થિતિ ગુલામ જેવી કરી મૂકી છે.

આ સ્થિતિ સમૂળગી મીટાવવાને મહાત્માજીએ જીવનના આરંભથી લગીરથ યત્નો કર્યા છે; અને પોતાના અસ્પૃશ્યતા નિવારણના સિધ્ધાંતને સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના વખતે જ અમદાવાદના મિત્રોની સાથેની વાતચીતમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો હતો.

“જો કાંઈ લાયક અંત્યજ ભાઈ આશ્રમમાં દાખલ થવા માગશે તો હું તેને જરૂર દાખલ કરીશ.” ગાંધીજી એ મિત્રો સમક્ષ પોતાની અંતરતમવૃત્તિ સ્પષ્ટ કરી.

“પણ તમારી શરતનું પાલન કરી શકે એવા અંત્ય જ ક્યાં રેઢા પડ્યાં છે?” એક વૈષ્ણવ મિત્રે પોતાના મનનો સંતોષ વાળ્યો.

આશ્રમની હસ્તીને હજી થોડા જ મહિના થયા હતા, તેટલામાં જેવી કસોટીની ગાંધીજીને આશા નહોતી તેવી એમની કસોટી થઈ. ઈક્કર બાપાનો ગાંધીજીને એક પત્ર મળ્યો:—

“એક ગરીબ અને પ્રામાણિક અંત્ય જ કુટુંબ છે. તેની ઇચ્છા તમારા આશ્રમમાં આવીને રહેવાની છે. તેને લેશો?”

ઈક્કર બાપા જેવાની ભલામણ લઈને આવનાર અંત્ય જ

કુટુંબ આટલું વહેંચું આવે એવી ગાંધીજીએ મુદલ આશા રાખી નહોતી. ગાંધીજીએ એ કાગળને વધાવી લીધા અને “તે કુટુંબ આશ્રમના નિયમ પાળવા તૈયાર હોય તો તેને લેવા તૈયાર છું” એવો ઠક્કર બાપાને પ્રત્યુત્તર પણ લખી નાખ્યો.

દ્વદાસાદિ, તેમના પત્ની દાની બહેન અને રીખતી ધાવણી લક્ષ્મી અમદાવાદ આવ્યા. દ્વદાસાદિ મુંબઈમાં શિક્ષકતું કામ કરતા હતા. સત્યાગ્રહાશ્રમના નિયમોત્તું પાલન કરવાને તે તૈયાર હતા. ગાંધીજીએ તેમને આશ્રમમાં લીધા.

આશ્રમમાં ભારે બળભળાટ થયો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીને ત્યાં અંત્યજ્ઞે વગેરે આવતા, રહેતા, જમતા પણ અહીં અત્યંત કુટુંબનું આવવું કરતુરખાને અને બીજા સ્ત્રી મંડળને ગમ્યુ નહિ. દાની બહેન પ્રત્યેનો અણુગમો નહિ તો તેમના પ્રત્યેની ઉદાસીનતા ગાંધીજીની ઝીણી નજરે આવ્યા વગર ન રહી. આ આંતર બળભળાટ ગાંધીજીને વસમો થઈ પડ્યો.

દાનીબહેન સામાન્ય બાઈ હતી. દ્વદાસાદિનું ભણતર પણ સહજ હતું, પણ તેમની સમજણ સારી હતી. તેમની ધીરજ ગાંધીજીને ગમી ગઈ. દ્વદાસાદિને કોઈ વેળા ક્રોધ આવતો પણ એકંદરે તેમની સહન શક્તિની ગાંધીજી ઉપર સારી છાપ પડી હતી અને એથીજ ઝીણા અપમાનો ગળી જવાનું દ્વદાસાદિને એ વિનવતા અને તે સમજી જતા અને દાનીબહેન પાસે સહન કરાવતા.

આશ્રમમાં જેમ બળભળાટ થયો તેમ આશ્રમના સહાયક મિત્રમંડળમાં પણ બળભળાટ થયો. જે કુવામાં બંગલાના માલિકનો ભાગ હતો તે કુવામાંથી પાણી ભરવામાં જ અડચણ આવવા લાગી. કોસવાળા ને આશ્રમવાસીઓના પાણીના છાંટા અડે તો તે અભડાય. તેણે ગાળો શરૂ કરી, દ્વદાસાદિને પંજવવાનું

શરૂ કર્યું. ગાળો સહન કરવાનું અને દઢતા પૂર્વક પાણી ભરવાનું જારી રાખવાનું ગાંધીજીએ સહુને કહી દીધું. આશ્રમવાસીઓને ગાળ સાંભળતા જોઇ કાસવાળો શરમાયો અને તેણે છેડ મૂકી.

પણ આશ્રમને પૈસાની મદદ મળતી બંધ પડી. બહિષ્કાર ની અફવા ગાંધીજીના કાને આવવા લાગી. ‘જો આપણો બહિષ્કાર થાય અને આપણી પાસે કશી મદદ ન રહે તો એ આપણે હવે અમદાવાદ નહિ છોડીએ. અંત્યજ બાડામાં જઈને તેમની સાથે રહીશું, અને જે કંઈ મળી રહેશે તેની ઉપર અથવા મજૂરી કરીને નિર્વાહ કરીશું’ એવો દઢ નિશ્ચય ગાંધીજીએ સાથીઓને જણાવી દીધો.

“પણ આવતે મહિને આશ્રમ-ખર્ચ ચલાવવાના પૈસા આપણી પાસે નથી.” મગનભાઈએ ગાંધીજીને નોટીસ આપી.

“તો આપણે અંત્યજ વાડે રહેવા જઈશું.” ગાંધીજીએ ધીરજથી જવાબ આપ્યો.

ગાંધીજી ઉપર ભીડ આવી પડી: પણ શામળાએ નરસિંહ મહેતાની હુંડી સ્વીકારીને જેમ એમની લાજ રાખી હતી તેમ ગાંધીજીને પણ શામળાએ મદદ મોકલી દીધી.

“બહાર મોટર ઊભી છે, ને એક શેઠ તમને બોલાવે છે.” મગનભાઈએ નોટિસ આપ્યા પછી તુરત જ એક સવારે કોઇ બાળકે ગાંધીજીને ખબર આપ્યા.

ગાંધીજી મોટર પાસે ગયા,

“મારી ઇચ્છા આશ્રમને કંઈ મદદ દેવાની છે, તમે બેશો ?” શેઠે ગાંધીજીને પૂછ્યું.

“જો કંઈ આપોતો હું જરૂર લઉં. મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે અન્યારે હું લીડમાં પાણુ છું.” ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો.

“હું કાલે આજ વેળાએ આવીશ ત્યારે તમે આશ્રમમાં હશો ?”

ગાંધીજીએ હા કહી અને શેઠ ગયા.

ખીજે દહાડે નીમેલે સમયે મોટરનું લુંગળું વાગ્યું. બાળકોએ ખબર આપી. શેઠ અંદર ન આવ્યા. ગાંધીજી તેમને મળવા ગયા. શેઠ ગાંધીજીના હાથમાં રૂ. ૧૩૦૦૦ ની નોટો મૂકી ચાલતા થયા. આ મદદથી અત્યંત વાડામાં ગાંધીજીનું જવાનું આજરસું.

આ કુટુંબને આશ્રમમાં રાખીને આશ્રમને ઘણા પાઠ મળ્યા છે. આમ છતાં ય આશ્રમને તેનું ખર્ચ, વધતું જતું હોવા છતાંય મુખ્ય ભાગે સુસ્ત ગણાતા હિન્દુઓ તરફથી જ મળતું આવ્યું છે એ હકીકત જ રપષ્ટ રીતે સ્વચ્છવી રહ્યું છે કે અસ્પૃશ્યતાની જડ સારી પેઢે હાલી ગઈ છે.

સામાજિક રીત રિવાજોની જંજીરોમાંથી હિન્દી સ્ત્રીઓ

ને મુક્ત કરવાના અને દલિતોધધારના મહાજંગ માં કરતુરખા નિર્ભય લડવૈયા હતા.

મહાત્માજીએ આપભોગની જે આગ સળગાવી, તેને અદ્ભુત રીતે હિન્દી મહિલાઓએ જળતી રાખી છે. હૃદયની ભાવના ને જે ઘડીએ તેઓ અમલ માં મૂકે છે, તે જ ઘડીએ જન સમૂહના દિલમાં તેમને માટે માનુષ્યું સ્થાન અંકિત થઈ જાય છે. હિન્દ-ને જે ઉન્નત અને ઉચ્ચતર બનાવે છે, તેમાં સ્ત્રીઓની આ આગેવાની જેવો નોંધવા યોગ્ય ફેરફાર ખીજે એકેય નથી. સ્ત્રી એના

અધિકાર સંપાદન કરવા, લગ્ન વયની મર્યાદા વધારવા, જ્ઞાતિ ભેદ નાશ કરવામાં અને પડદાનો રિવાજ છિન્ન સિન્ન કરવામાં, ભુતકાળના બધાય પ્રયાસો છતાંય, આ રીતે ઘણી પ્રગતિ સાધી શકાઈ છે. પંડિતા રમાબાઈ અને બીજી મહિલાઓની આરંભની બધીય મહેનત સદંતર એળે નથી ગઈ. હવે એ મહેનતનો પાક ઉતરી રહ્યો છે.

હિન્દના મહિલા સમાજે કરેલી પ્રગતિ ખરેખર અદ્ભુત છે. અર્વાચીન હિન્દના કોઈ પણ જીવન ક્ષેત્રનું પરિવર્તન આટલું ઝડપી અને લાભદાયક થયું નથી.

એક નાનકડી અંત્યજ બાળાને-દુદાભાઈની પુત્રી લક્ષ્મીને દત્તક તરીકે પોતાના ઘરમાં રાખવાનો મહાત્માજીએ નિશ્ચય કર્યો અને કરતુરબાએ શરૂઆતમાં એને વિરોધ કર્યો ત્યારે જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ તેવી કંઈ સ્થિતિ ભાગ્યેજ ઉદભવવા પામી હતી. એને પરિણામે પતિ અને પત્ની વચ્ચે એવો તો ઉગ્ર કલહ બાગ્યો કે જ્યાં સુધી પોતાની પત્ની એ નાનકડી અંત્યજ બાળાને પુત્રી તરીકે સ્વીકારવાને તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી પોતે એ ઘરમાં રહી શકે નહિ એમ બહેર કરવાની ગાંધીજીને ફરજ પડી.

કરતુરબા, તે વખતે, મહાત્માજીના સર્વ આદર્શો સાથે સંમત ન હતા. તેમણે અંતે નમતું આપ્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી ગાંધીજીના પાછા ફર્યા અને હિન્દના રાજકારણમાં મોખરે આવ્યા પછીના ઉકળાવનારા દિવસોમાં કરતુરબા એમના કાર્યો સાથે સક્રિય રીતે સંકળાયેલા રહેતા હતા. આનો અર્થ એ નથી કે કરતુરબા બહેર જીવનમાં મોખરે રહ્યાં છે. પરંતુ એ હંમેશાં ગાંધીજીને પોતાનો નૈતિક

અને શારીરિક ટેકા તો આપતા જ રહ્યાં છે. એ એમના પગલે પગલે ચાલી રહ્યાં છે, એતો નિર્વિવાદ સત્ય છે.

પતિત પાવની ગંગાને પેલે પાર, છેક હિમાલયની તળેટીએ, નેપાળની નજીકમાં જ આવેલો હિન્દો ભાગ ઋષિમુનિઓનાં તપોવનના પ્રદેશ તરીકે પુરાણ પ્રસિદ્ધ છે. ધ્રુવના પિતા ઉત્તાનપાદની રાજધાની આજ પ્રદેશમાં હતી અને ધ્રુવે અહીંયા જ જંગલોમાં તપશ્ચર્યા કરી હતી. જનક વિદેહી પણ આજ પ્રદેશ પર પ્રભુત્વ ચલાવતા હતા.

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ વર્ષ ઉપર ચંપારણ્યમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રિય સિચ્છવીવંશના રાજવીઓ રાજ કરતા હતા અજાત શત્રુની આણુ અહીંયાજ ફરતી હતી.

કાળની અકળ ગતિએ અઢારમા સૈકાની શરૂઆતમાં ધ્રુવસિંહનામના રાજના એ ધરતી પર શાસન થયા. એની રાણી બહુ ખીમાર પડી અને એક ખિસ્તી પાદરીએ ઔષધોપચાર કરી એને સાજી કરી. રાજ રાજ થયો અને ખિસ્તી પાદરીઓને બોલાવી પોતાના રાજ્યમાં વસવાની સગવડ કરી આપી.

અને પછી તો એ ઇશ્વરના નામે આવેલા પાદરીઓના પ્રતાપે ચંપારણ્યમાં અંગ્રેજોનું આગમન થયું. મહેમાનો મટીને એ જોતજોતામાં માલીક થઇ બેઠા. શેલડી અને ગાળીની બેંતીમાં નફે લાગવાથી તે કાર્યમાં તેમણે ઝુકાવ્યું. ઠેર ઠેર નવી નવી ફાહીઓના ખાયા નંખાવા લાગ્યા. અંગ્રેજ ફાહીવાળાના જબરજસ્ત પૂર સામે હિન્દી પાટીદાર કે પટાદાર ઝીક ઝીલી ન શક્યા.

નફે નિતારવાના નિશ્ચયી અંગ્રેજ ફાહીવાળાઓએ ગળીની

ખેતી ફરજિયાત કરાવવા માંડી. ખેડુતો પોતાની જમીનના ૩/૨૦ ભાગમાં ગળીનું વાવેતર કરવા કાયદાથી બંધાયો. વીશ કઠાને ત્યાંનો એકર અને ત્રણ કઠામાં ગળીનું વાવેતર એનું નામ તે તિન કઠિયાનો રિવાજ અને એ ચંપારણ્યના ખેડુતોના અનેક ત્રાસનું મૂળ.

ગળીની ગોટીઓ તો સર્વ કાઢીએ જોઈ છે. ગાંધીજીએ પણ એ જોઈ હતી પણ એ ચંપારણ્યમાં બનતી હતી અને એ બનાવતાં હજારો ખેડુતોને અસહ્ય ત્રાસ પડતો હતો તેની સામાન્ય જનતાની જેમ એમને પણ કશી ખબર ન હતી.

રાજકુમાર શુક્લ કરીને ચંપારણ્યના ખેડુત ઉપર દુઃખ પડેલું. એ દુઃખ તેને અસહ્ય થઈ રહ્યું હતું. એ ગળીનો ડાઘ બધાને સાફ ઘોષ નાખવાની ધગશ તેના પોતાના દુઃખમાંથી થઈ આવી હતી. ગાંધીજી મહાસભાના લખનૌ અધિવેશનમાં ગયા હતા ત્યાં રાજકુમારે તેમનો પીછો પકડ્યો. એકાદ આંટો મારીને પોતાના દુઃખો જોઈ જવાને તેણે ગાંધીજીને વિનવ્યા. એ અભણ અણુઘડ પણ નિશ્ચયવાન ખેડુતને ગાંધીજી આખરે વશ થયા; અને એની સાથે ગયા.

ચંપારણ્યની પ્રજા અન્યાય તથા અત્યાચારથી પીડાતી હતી એ ગાંધીજીએ નજરે નિહાળ્યું. તેનો ઉદ્ધાર કરવાને મહાત્માજીએ પગલા લીધા. સભાઓ, લેખો, ઠરાવો અને કાઉન્સિલોમાં ઉપરા ઉપરી સલાહો પૂછવા છતાં કાંઈ ન વળ્યું ત્યારે જ મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ અને અસહકાર પોકાર્યો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા પછી મહાત્માજીએ પહેલ વહેલું મહત્વનું કાર્ય ચંપારણ્યમાં આરંભ્યું. દેશમાં ત્યારે ચોતરફ હોમરૂલની ઝુંબેશ ચાલી રહી હતી. એ ઝુંબેશમાં

ચંપારણ્યને પણ લેવાની દેવાનું જ્યારે મહાત્માજીને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓએ માત્ર એટલો જ જવાબ આપ્યો કે આપણે ચંપારણ્યમાં જે કામ ઉપાડ્યું છે તે જ 'હોમરૂલ'ની સ્થાપના કરવા માટે ખસ છે.

ચંપારણ્યના દરિદ્ર, ભલા, ભોળા અને અભણ માણસોને સત્ય અને અહિંસાના સિધ્ધાંતની તાલીમ આપવા માંડી. સર્વ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ સહી લેવાની ખુદ તત્પરતા બતાવી. ચંપારણ્યની પ્રજાને તપશ્ચર્યા અને આપભોગનો સિધ્ધાંત પ્રબોધવામાં આવ્યો.

ખેડૂતોના દુઃખની તપાસ શરૂ થઈ. ટોળેટોળાં ખેડૂતો આવવા માંડ્યા અને નિર્ભયપણે છૂપી પોલીસની હાજરીમાં જ કૌશીયતો લખાવા માંડી. નીલવરો ગભરાઈ ગયા. ખેડૂતો પર જુદમ કરવા માંડ્યો છતાં ય તેઓ મજબૂત રહ્યાં. ૭ માસ સુધી ગાંધીજીએ તેમના દુઃખની તપાસ કરી. 'તમારી તપાસ ઘણી લાંબી ચાલી, હવે તમારે બિહાર છોડવું જોઈએ' બિહારની સરકારનો ગાંધીજીને કાગળ મળ્યો.

“તપાસ લાંબી ચાલશે અને તપાસ પછી પણ ખેડૂતોનાં દુઃખ દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી બિહાર છોડવાનો મારો ઇરાદો નથી.” ગાંધીજીએ સરકારને જવાબ આપ્યો.

ઉત્તર વાંચી અધિકારીઓ સમસમી રહ્યા. બિહારના ગવર્નરને આકર્ષ પગલું લેવાનું યોગ્ય ન લાગ્યું. ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા; અને તપાસ કરવા એક કમિટી નીમવા પોતાનો વિચાર છે એમ જણાવ્યું. એટલું જ નહિ પણ તેમાં એક સભ્ય તરીકે તેમને જોડાવાને આગ્રહ પણ કર્યો.

પછી તેા તપાસ સમિતિએ કામ શરૂ કર્યું અને એણે

ખેડૂતોની બધી ફરીયાદો ખરી ઠરાવી. નીલવરોએ ગેરવ્યાજખી રીતે લીધેલાં નાણાં ખેડૂતોને પાછા આપવા ભલામણ કરી. ત્રીન કઠિયાનો કાયદો કાઢી નાંખવાની ભલામણ કરી.

નીલવરોએ સખ્ત વિરોધ ઉઠાવ્યો. એમની સત્તા પ્રબળ હતી છતાં ગવર્નર છેવટ સુધી મક્કમ રહ્યા. તપાસ સમિતિની બધી ભલામણોનો પૂરેપૂરો અમલ કર્યો.

આમ સો વર્ષથી ચાલતો આવેલો ત્રીન કઠિયાનો કાયદો તૂટ્યો અને તેની સાથે નીલવર રાજનો પાણુ અંત આવ્યો. રૈયત વર્ગ જે દબાયેલો રહેતો તેને પોતાની શક્તિનું ભાન આવ્યું.

અને ગળીનો ડાઘ ધોવાયો. ધોવાય જ નહિ એ વહેમ દૂર થયો.

ચંપારણ્યની પ્રજાનાં બધાં દુઃખોનું મૂળ તેમની અજ્ઞાનતા છે; જ્યાં સુધી પ્રજા પોતે માનસિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી બહારની કોઈ શક્તિ તેનો ઉબધાર ન કરી શકે એ વસ્તુ ચંપારણ્યમાં દાખલ થતાં જ ગાંધીજીના સમજવામાં આવ્યા વગર ન રહી.

ચંપારણ્યની પ્રજા બહુ જ પામર. રહેણી કરણી પાણુ ગંદી. ગામમાં અને રસ્તાઓ ઉપર જ્યાં જુઓ ત્યાં ગંદકી, ગંદકીને ગંદકીજ. લોકોમાં એટલો સંપ કે ઉત્સાહ પાણુ ન મળે કે બધા એકત્ર થઈ ગામનો એક ન્હાનો શો માર્ગ પાણુ જાતે સુધારી લે. એ અસહાય અને અનાથ પ્રજાને માટે દવાનો પાણુ પૂરો બંદોબસ્ત ન મળે.

આ પરિસ્થિતિ પેખી ગાંધીજી પારાવાર દુઃખી થયા. આ પરિસ્થિતિને નિવારવા અજ્ઞાન રૈયતમાં કેળવણીનો પ્રચાર કર-

વાની જરૂરીયાત બાણી અને અજ્ઞાન નિવારણુ યજ્ઞ આરંભ્યો. પુખ્ત ઉંમરના, વિશ્વાસ પાત્ર અને મહેનતુ-વખત આવ્યે હાથમાં કાદાળી અને પાવડો લઇ નવા રસ્તા બનાવે, જૂના રસ્તાનો જીર્ણોદ્ધાર કરે, ગામનો ગંદવાડ સાફ કરવા મંડી પડે અને રૈયત તથા જમીનદારો વચ્ચેના વ્યવહારમાં રૈયતને ખરો માર્ગ દર્શાવે એવા સ્વયંસેવકોની દેશ પાસે ગાંધીજીએ માગણી કરી. અને હિંદુસ્તાનમાંથી સેંકડો શ્રી પુરૂષો એમની પડખે જઇ ઉભા.

કેળવણી પ્રચારના કાર્યમાં નીલવરો મદદ કરે એવી ગાંધીજીની ઇચ્છા હતી. તમામ કાઠીઓ પોત પોતાનાં ગામોમાં એક અથવા વધારે નિશાળ ખોલે તો ઠીક એમ ધારી એ સંબંધે એમણે યત્ન કર્યો, પણ કોઠીવાળા તેમાં સમ્મત ન થયા. હેવટે નીલવરો જગ્યા ન આપે તો બીજી સગવડ પડતી જગ્યાએ પાઠશાળા ખોલવાની થોજના કરી; અને મોતિહારીથી લગભગ ૨૦ માઇલ ઉપર આવેલા બડલરવા લખનસૈન ગામમાં ત્યાંના સજ્જન બાબુ શિવગુલામલાલના એક સરસ મકાનમાં ગાંધીજી ના હસ્તે પહેલ વહેલી પાઠશાળા ખુલ્લી મુકાઇ. બીજી પાઠશાળા ભિતલરવા ગામમાં એક ન્હાના મંદિરના બાવાજીની મદદથી મંદિરખાતાની થોડી ધર્માદા જમીનમાં ઝુંપડું ઉભુ કરી શરૂ કરી. ત્યાં પૂજ્ય કસ્તુરબા શ્રી. સોમન, પુરોહિત અને ડો. દેવ વિગેરે રહેવા લાગ્યા.

આ શાળામાં સગવડ ઓછામાં ઓછી હતી અને તરાખની વધારે પાસે હોવાથી ત્યાં ઠંડી વધારેમાં વધારે પડતી હતી. આ શારીરીક અગવડો ઉપરાંત ત્યાંની પાસેની કાઠીવાળો એમને સાહેબ બધા નીલવરોમાં ખરાબ ગણાતો. કસ્તુરબા ગામમાં ફરવાનું તથા હવા આપવાનું કામ કરતા, તે આ નીલવરથી સહુ ન ગયું.

“ઉઘાડે પગે ફરી, કપડાંની સાદાઈ રાખી લોકોમાં અંધશ્રદ્ધા પેદા કરી લાલ ઉઘાવવા માગે છે એટલું જ નહિ, પણ મિસિસ ગાંધી લોકોને ઉશ્કેરણી કરવાનું પોતાના પતિનું કામ જરી રાખે છે” વિગેરે ન જાણે એવી ટીકાઓ નીલવરે વર્તમાન પત્રોમાં કરી.

રાજકીય બાબતોથી કેવળ અલિપ્ત, કેવળ ભૂતદયાથી પ્રેરાઈને જ રોગીઓને દવા આપવાનું કામ કરનારાં, દેહાત્તી ભાષા તો બોલી પણ ન જાણે અને હિન્દુસ્તાની પણ ભાંગ્યું તૂટ્યું બોલે એવાં, તથા જે આક્ષેપો વર્તમાનપત્રોમાં કર્યા એ આક્ષેપો વિષે કોઈના ગુજરાતીમાં સમજાવ્યા વિના જાણી પણ ન શકે એટલા થોડા અક્ષર જ્ઞાનવાળાં બા એ શિષ્ટાચાર શૂન્ય નીલવરને લોકોમાં ઉશ્કેરણી કરનારાં લાગ્યા !

એક વખત કરતુરબા ગામડામાં ફરવા ગયેલા અને આવીને જુએ છે તો પોતાને રહેવાનું તથા જેમાં પોતાની શાળા ચલાવતા હતા તે ઝુંપડું બળી ગયેલું અને તેને સ્થળે રાખ સિવાય બીજું કંઈ નામ નિશાન નહિ રહેલું. કામમાં અડચણ નાખવાના હેતુથી કોઈ દ્રેષીએ આગ લગાડી હશે એમાં સંશય ન હતો. કરતુરબા અને શ્રી. સોમનનો તો આગ્રહ જ હતો કે શાળા એક દિવસ પણ બંધ ન રહે. આખી રાત જાગીને પરાળ અને વાંસ મંગાવી હતું તેવું ઝુંપડું ઉભું કરી દીધું. આવા તેમનાં આગ્રહી અને ટેકી સ્વભાવે અંપારગ્નના કામ કરનારાં અને સ્વયંસેવકોમાં તેમને વિષે ભારે છાપ બેસાડી.

લીતિહરવાની પાસે જ એક નાનકડું ગામડું આવેલું છે. ગાંધીજી ફરતાં ફરતાં એ ગામડામાં ગયા. ત્યાં ફેટલીક બહેનોનાં કપડાં બહુ મેલાં જોવામાં આવ્યા. આ બહે-

નેને કપડાં ધોવા બદલવાનું સમજવવાનું ગાંધીજીએ કસ્તુરબાને સચવ્યું. કસ્તુરબાને એ બહેનોએ પોતાના દારિદ્રની વાત કરી.

“તમે જુઓ, અહીં કંઈ પેટી કબાટ નથી કે જેમાં કપડાં હોય.” એક બહેન બાને પોતાની ઝુંપડીમાં લઈ ગઈ ને બોલી. “મારી પાસે આ પહેરી છે તે જ સાડી છે. તેને હું કઈ રીતે ધોઈ શકું ? મહાત્માજીને કહો કે તે કપડાં અપાવે એટલે હું રોજ નાહવા ને રોજ કપડાં બદલવા તૈયાર થઈશ.”

બાએ ગાંધીજીને સર્વ વાતથી વાકેફ કર્યા અને હિન્દ મૈયાની આ અવસ્થાથી મહાત્માજીનું હૃદય કંકળી ઉઠ્યું.

ગુજરાત હિન્દુસ્તાનની લીલીવાડી ગણાય છે. તેમાં ચેવળી ચરોતરનો પ્રદેશ અતિશય ક્ષુદ્ર અને રસાળ છે. ચરોતરમાં ગણાતા આણંદ, બોરસદ અને નડીયાદ તાલુકાની તંબાકુ ધણી વખણાય છે અને તે હિન્દુસ્તાનમાં જ નહિ, પણ દૂર દેશાવરોમાં પણ જાય છે.

ખેડુતોના ખંત અને મહેનતથી ઉદભવેલા આ સુંદર ઉપવન સમા પ્રદેશ પર પણ કાળનો કારમો પંખો અવાર નવાર પ્રસર્યા વગર રહ્યો નથી. છાપ્પનીયાના દુકાળમાં સેંકડો માણસો અને હજારો ઢોર આ જીલ્લામાં ભૂખે મરી ગયા. અને એ પછી તો ત્રણ ચાર વર્ષે એક નબળું વર્ષ આવતું જ ગયું; અને ખેડુત વર્ગ વિનાશના માર્ગે આગેકૂચ કરી રહ્યો.

છાપ્પનીયાથી કંઈક ઓછા આકરા અડસઠીઆ દુકાળે ઢોરનો ધાણુ કાઢી નાખ્યો અને ખેડુતો દેવામાં ડુબી ગયા. આ પહેલાં અને પછી વરસાદની ઉણપ કે અનિયમિતતાને લીધે ખેતી ભાગ્યે જ પૂરેપૂરી પાકતી હતી.

જેડા જીલ્લામાં સાધારણ રીતે પચીસથી ત્રીસ ઇંચ વરસાદ પડે છે, પણ સંવત ૧૯૭૩ ના ચોમાસામાં સી-તેર ઇંચ પાણી પડ્યું. પરિણામે ચોમાસુ પાક નિષ્ફળ નિવડ્યો. આગેતર વાવેતરવાળાને ડુંડાંમાં અનાજના કણ ભરાયા પણ વરસાદના સતત મારાથી ડુંડા અને રાડાં ઢાલી ગયા. તે પછી વરસાદ ચાલુ રહ્યો તેથી કેટલાક ખેડૂતોએ ફરી વાવેતર કર્યાં; પણ આ લોકોને ઇશ્વરે ચારી આપી નહિ. વરસાદ લગભગ દશેરા સુધી ધોધમાર પડ્યા જ કર્યો, એટલે ખીજ વખતની મહનત પણ મોટે ભાગે રદ થઇ ગઇ.

ખેડૂતોના કમભાગ્યની કહાણી આટલેથી જ ન અટકી ભારે વરસાદના નુકસાન છતાં પણ જે કંઈ થોડો ઘણો છુટો છવાયો પાક ઉભો હતો તેમાં પણ અનેક પ્રકારના રોગ પડ્યાં અને ખેતરોમાં ભુરા ઉંઢરના ઉપદ્રવે પાકનો સમૂળો અંત આણ્યો.

આ વખતે જ લગભગ આખા ચે જીલ્લામાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ હતો. લોકોનાં દુઃખની હદ નહોતી. પાક નિષ્ફળ ગયો હતો; ખીઆડ, વાવેતર અને મજુરી માથે પડ્યા હતા. આવા ત્રાસમાં જમીન મહેસુલ લોકોના મનમાં ખૂબ જ ડંખી રહ્યું.

સાધારણ રિવાજ પ્રમાણે વરસાદ ન હોય ત્યારે સરકારની આંખ ઉઘડે, તેમ લોકો પણ અનુભવથી જાણે કે સ્વકા કાળમાં સરકાર રાહત આપવા બંધાયેલ છે. પણ આ વર્ષમાં સ્વકા કાળ કરતાં લોકોની મુશ્કેલી અને નુકસાની ઓછા ન હતા.

આ સમયે જ 'હોમરૂલ'નો પવન વાતો હતો. ગામોગામ 'હોમરૂલ'ની શાખાઓ સ્થપાતી હતી. ગાંધીજીની સ્વચનાથી 'મોન્ટેગુ પિટીશન-હિન્દી મહાસભા અને મુસ્લીમ લીગે લખનામાં ૧૯૧૬ માં સુધારાની ચોજના તૈયાર કરી હતી તે અમલમાં

મુકવાની અરજ ઉપર સહીઓ કરવાનું કામ ચાલતું હતું અને ગુ જ રાત સભાના ઉત્સાહી સભ્યોના પ્રતિનિધિ મંડળો ઉઘટી પ્રજાને કુંભકર્ણની નિદ્રા તજીને જાગૃત કરવા ગામેગામે દોડાળવા ફરતા હતા. આવા સમયમાં જ આ લડત-ખેડા સત્યાગ્રહનો પ્રારંભ થયો.

પાકના આનાવારી આંકડા મહેસુલી અમલદારો એકતરફી કરવા લાગ્યા; અને જીલ્લા કલેક્ટરોએ આનાવારી આંકડા મંગાવી જમીન મહેસુલ વસુલ કરવા તાકીદના હુકમ કાઢ્યા સખ્તાઈના ઉપાયો લેવા માંડ્યા.

લોકોને ત્યાં રાંધ્યા ધાન રહ્યાં. સ્ત્રી વર્ગની રૂબરૂમાં નહારી ગાળોનો વરસાદ વરસી રહ્યો. ‘ઘર વેચો, ઘરેણું વેચો, જમીન વેચો, ઢોર વેચો, છેવટે ખેરી છોકરાં વેચો પણ સરકારના પૈસા ભરો’ના આકળા વેણા સંભળાઈ રહ્યાં.

આવા સંકટો અને આવી ચીંથરેલાલ હાલતમાં પણ અમલદારોએ ‘અવરડે’ અને વોરલેનમાં પૈસા કઢાવી ગામ લોકોને રાજભક્તિમાં પાછા પડવા દીધા નહિ.

કસ્તુરબા આ લડતમાં એકલા ઝઝુમવા લાગ્યા. તાપ અને પાકનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વગર ખેડા જીલ્લાના ગામોની મુલાકાત લેવા લાગ્યા.

તોરણા ગામમાં મામલતદારે હલ્લા હલ્લી કરી તેવીસ ઘેર જપ્તીઓ કરી, તેમાં તેમણે સ્ત્રીઓના દાગીના, હુક્કા, દેગડાં, ઘડા, દુઝણી ભેંસો વિગેરે જપ્તીમાં લીધા. આ ખખર કસ્તુરબાને પડ્યા, અને તુરત જ તેઓ તોરણા વાસીઓને તેમના દુઃખમાં આશ્વાસન આપવા દોડી ગયા. એમના આગમનથી લોકોના આનં-

દેનો પાર રહ્યો નહિ. અને સ્ત્રીઓએ ખરેખર ફૂલોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

“આપણા પુરૂષોએ સત્યની ખાતર સરકાર સાથે જે લડત ઉપાડી છે તેમાં આપણે તેમને ઉત્સાહ આપવો જોઈએ.” સ્ત્રીપુરૂષોની ભારે મેદની સમક્ષ કરતુરખાએ લડતનો મર્મ અને ધર્મ સમજાવતા કહ્યું. સરકાર જે દુઃખ દે છે તે સહન કરવું; આપણા માલ ઉઠાવી જવા તેમનો વિચાર થાય તો તેમને લાઇ જવા દેવો. આપણી જમીન ખુંચવી લે તો જમીન જવા દેવી. પણ સરકારને એક પૈસો આપીને જુઠા બનવું નહિ. કારણ રૈયત સરકારને કહે છે કે પાક નથી, તો સરકારે તે માનવું જોઈએ છતાં ન માનતાં તે દુઃખ દે તો દુઃખ ખમવું. પણ આપણી પ્રતિજ્ઞા પરથી ખસી જવું ન જોઈએ. સરકારી નોકરથી ડરવું નહિ પણ ધીરજ રાખવી. અને આપણા ભાઈઓ, પતિઓ અને છોકરાંઓને હિંમત આપવી.”

કરતુરખાના ઉત્સાહ અને પ્રેરણાદાયક પ્રવચનથી સભાજનોમાં જેમ અને જોર પ્રગટયા; અને કેટલીક બહાદુર સ્ત્રીઓએ તેમને વચન આપ્યાં કે:—

“જ્યારે તમે અમારે માટે આટલાં આટલાં દુઃખ વેઠો છો; તો પછી અમે શા માટે ડરી જઈએ? અમે હિંમત રાખીશું અને સરકારને પૈસા આપવા દેશું નહિ.”

પ્રથમના દિવસોમાં લોકોમાં હિંમત ખૂબ જોવામાં આવી. સરકારનાં પગલાં મોળાં હતાં. પણ જેમ જેમ લોકોમાં દ્રઢતા વધતી ગઈ તેમ તેમ સરકારે મજબૂત પગલાં ભરવા માંડ્યા. જપ્તીદારે લોકોના ઘર વેચ્યા. ઘરમાંથી ગમે તે માલ ઘસડી ગયા. ચોથાઈની નોટીસ નીકળી. એક ગામનો તો આખો માલ

જપ્ત થયો. લોકોમાં ગભરાટ છુટ્યો. કેટલાકે મહેસુલ ભર્યું. બીજા કેટલાંક અમલદારો પોતાનો માલ જપ્ત કરી મહેસુલ વસુલ લેતો છુટ્યા એમ ધમ્મવા લાગ્યા.

સરકાર વિચારમાં પડી હતી. કેટલાક લોકો થાક્યા હતા. મક્કમ રહેલાને છેવટ સુધી ખુવાર કરવા દેવામાં ગાંધીજીને સંકેત થતો હતો. સત્યાગ્રહીને શોભે તેવો અંત લાવવાનો યોગ્ય માર્ગ મળે તો તે લેવા તરફ ગાંધીજીનું વલણ હતું, અને એવો ઉપાય અણુધાર્યો આવી પડ્યો. નડિયાદ તાલુકાના મામલતદારે કહેણ મોકલ્યું: “જો સ્થિતિવાળા પાટી દારો મહેસુલ ભરી દેતો ગરીબનું મુલતવી રહે.” આની ગાંધીજીએ લેખિત કબુલત માગી. કલેક્ટરે મામલતદારના કહેવા મુજબ હુકમ કાઢ્યો, અને ખેડા સત્યાગ્રહની સમાપ્તિ થઈ.

ખેડાની લડતે ગુજરાતના ખેડુતોમાં જાગૃતિ આણી. ગામડાની સ્ત્રીશક્તિનું માપ નીકળ્યું અને ગામડામાં રાજદ્વારી કેળવણીની ખરી શરૂઆત થઈ.

શાંત સેવા વૃત્તિ, મુંગી સહન શક્તિ અને શ્રદ્ધાભર્યા સહચારની સાક્ષાત્કૃતિ સમા કરતુરખા હતા. ત્યાગ અને સેવા પરાયણતા, અથાગ પરિશ્રમ અને પાર વિનાની સહનશીલતા અને એ બધાયમાં તરી આવતી કુશળતા બાની હરેક નાની મોટી પ્રવૃત્તિમાં દ્રષ્ટિએ પડતી હતી.

પોતાના ખોરાક અને શરીરની સાથે ગાંધીજીએ સતત રીતે અખતરાઓ અન્માન્યા છે. દુધ માંસવાળો ખોરાક છે એમ ગણીને તે પોતાના ખોરાકમાંથી કાઢી નાખવાના ધરાદાથી ગાંધીજીના બધા પ્રયોગો શરૂ થયા.

વધારેમાં વધારે દુધ મેળવી લેવાના આશયથી ગાયો

અને ભેંસો પર કેવા અત્યાચારો ગુજરાતમાં આવે છે, તેનો ન્યારે ગાંધીજીને ખ્યાલ આવ્યો ત્યારે દુધ છોડી દેવાનો એમનો સિંધમાં ૬૯ થયો. કળાહારની જગ્યાએ ભારી ખોરાક લેવાની એમની પ્રથાએ એમના શરીર પર બહુ ખરાબ અસર કરી.

યુરોપ-એશિયાને આવરી રહેલું યુષ્ધ પુર ભેશમાં ચાલી રહ્યું હતું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યોમાં નાગરિક હક્ક મેળવવાની લડત ચલાવવી ત્યારે એ જ સામ્રાજ્યને આપત્તિ વખતે સહાય આપવાની પોતાની ફરજ છે એમ વિચારી ગાંધીજીએ લશ્કરની ભરતીમાં સહાય કરવાની સરકારને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. સરકારે એ ઇચ્છા માન્ય રાખી અને ગાંધીજીએ ખેડા જીલ્લામાં ભરતી કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. ઉત્તરાખાના સખ્ત તાપમાં ગામે ગામે ફરવાથી અને ઠેરઠેર ભાષણો કરવાથી એમનું શરીર બહુ જ નબળું પડી ગયું. તેમાં ખાવામાં કંઈક ફેરફાર થતા એ વધુ માંદા થઈ પડ્યાં.

વાત એમ બની કે આ વખતે ગાંધીજીનો ખોરાક મોટે ભાગે ભુંજેલી અને ખાંડેલી મગફળી અને ગોળ, કેળાં વગેરે ફળ, એ ત્રણ લીંબુનું પાણી-આટલો હતો. પણ મગફળી વધારે પ્રમાણમાં ખવાઈ તેથી ગાંધીજીને સહેજ મરડો થયો પણ એને એમણે ગણકાર્યો નહિ.

ખીજે દિવસે કંઈક તહેવાર હતો. ખપોરના જન્મવાની ગાંધીજીએ ના કહી પણ કરતુરખાને એમ કે આગલે દિવસે ખાધું નથી તે થોડું ખાય તો ઠીક. ગાંધીજી દુધ, ઘી જાસ કંઈ લેતા ન હતા, એટલે ભરડેલા ઘઉંની તેલમાં લાપશી બનાવી હતી; અને આખા મગ ગાંધીજી માટે ખાસ રાખ્યા હતા, ગાંધીજી કરતુરખાનું મન રાખવા અને થોડું ખાવાની ઇચ્છાથી જન્મવા ઉઠ્યા. તેમનાથી સહેજ વધારે

ખવાયું. ખાધાને એક કલાક પણ નહિ થયો હોય ત્યાં તો સખ્ત મરડો ઉપડી આવ્યો.

ગાંધીજીને એજ દિવસે સાંજે નડિયાદ જવાનું હતું. દરદને ગણુકાર્યા વિના સાબરમતી સ્ટેશન સુધી એ ચાલતા ગયા. અમદાવાદ સ્ટેશને સરદાર વલ્લભભાઈ અને બીજા મિત્રો સાથે થયા.

નડિયાદ સ્ટેશનેથી ચાલતાં માંડમાંડ ગાંધીજી ઉતારા ભેળા થયા. આંકડી વધતી જ જતી હતી. પાયખાનાની હાજત પા પા કલાકે થવા લાગી. ન છુટકે પોતાનો વ્યાધિ મિત્રોને જણાવ્યો. બધા એકદમ ગભરાઈ ગયા.

ચોવીસ કલાકમાં ત્રીશ ચાલીશ હાજત થઈ ખાવાનું તૈયાર બંધ જ હતું. વજ જેવું શરીર ગારા જેવું થઈ ગયું, શકિત સાવ હણાઈ ગઈ. તાવ આવ્યો અને બે શુદ્ધિ પણ આવી મિત્રો ગભરાયા. ડાક્ટરો દોડતા આવ્યા, પણ જે દરદી તેમનું માને નહિ તેને સારૂ તેઓ શું કરી શકે ?

શેઠ અંબાલાલ એને તેમના ધર્મપત્ની નડિયાદ આવ્યા. સાથીઓની સાથે મસલત કરી ગાંધીજીને તેઓ તેમના મીરજા પુરને બંગલે ઘણી જ સંભાળપૂર્વક લઈ ગયાં.

ઉત્તમ સારવાર છતાં શરીર ક્ષીણ થતું ચાલ્યું. મંદવાડ સારી પેટે લંબાશે અને મોંઘીના બિજાનાથી નહિ ઉઠી શકાય એમ એમને લાગ્યું. આશ્રમમાં લઈ જવાને તેમણે વિનવ્યા. અતિશય આગ્રહ બેઠને ગાંધીજીને આશ્રમમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

તાણીના ઉપચાર ચાલુ રાખીને ગાંધીજી દેહ ટકાવી રહ્યા હતા. દરદ શમ્યું પણ શરીર કેમે ભરાઈ શક્યું નહિ. વૈદ મિત્રો

અને ડાક્ટર મિત્રો અનેક પ્રકારની સલાહ આપતા પણ ગાંધીજી કંઈ દવા પીવાને તૈયાર ન થયા. જે મહામિત્રોએ દુધનો ખાંધ હોય તો માંસનો સેરવો લેવાની ભલામણ કરી અને ઔષધિ તરીકે માંસાદિ ગમે તે વસ્તુ લઈ શકાય એવાં આયુર્વેદનાં પ્રમાણ ટાંક્યાં. પણ ખાંધા ખાંધનો નિર્ણય ગાંધીજી માટે કેવળ શાસ્ત્રોના પ્રલોકાની ઉપર આધાર નહોતો રાખતો. પણ એમના જીવન સાથે સ્વતંત્ર રીતે ઘડાયેલો હતો. ગમે તે ખાંધને અને ગમે તે ઉપચારથી જીવવાનો એમને મુદ્દલ લોભ નહોતો.

આમ ગાંધીજીની માંદગી વધતી ગઈ. કુદરતી ઉપચારો ચાલુ રાખ્યા. અને ધીમે ધીમે દર્દ શમવા લાગ્યું. માથેરાન જવાથી શરીર ઝટ વળશે એવી સલાહ મળતાં ગાંધીજી માથેરાન ગયા. પણ ત્યાંનું પાણી ભારે હોવાથી એમને ત્યાં રહેવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું, અને મુંઝવે આવી. ડાક્ટર દલાલે તેમની તબીયત તપાસી.

“તમે દુધ ન લો ત્યાં લગી તમારું શરીર હું વાળી નહિ શકું.” ડાક્ટર દલાલે ગાંધીજીના દર્દની ચિકિત્સા કરી પોતાનો પ્રલાજ ચાલુ કરવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં કહ્યું. “તે વાળવાને સારૂ તમારે દુધ લેવું જોઈએ અને લોખંડને સોમલની પિચકારી લેવી જોઈએ. આટલું કરો તો તમારું શરીર ખરોખર ફરી ખાંધ વાની હું ગેરંટી આપું.”

“પિચકારી આપો, પણ દુધ હું ન લઉં.” ગાંધીજીએ જવાબ વાળ્યો.

“તમારી દુધની પ્રતિજ્ઞા શી છે ?” ડાક્ટરે પૂછ્યું.

“ગાય ભેંસ ઉપર પુક્કાની ક્રિયા થાય છે એ જાણ્યા પછી દુધની ઉપર મને તિરસ્કાર થયો, ને તે મનુષ્યનો ખોરાક નથી

એમ તો હું સત્યાગ્રહ માનતો, એટલે મેં દૂધનો લાગ કર્યો.”

“સારે તો બકરીનું દૂધ લેવાય, ” ગાંધીજીના ખાટલાની પાસે જ ઉભેલા કસ્તુરબા વચ્ચે બોલી ઉઠ્યાં.

“બકરીનું દૂધ લો એટલે મારું કામ પૂરું.” પોતાને ગમતી વાત થઈ એટલે ઉત્સાહમાં આવી જઈ ડાકટર બોલ્યા.

ગાંધીજીએ કસ્તુરબા અને ડાકટરની સલાહને માન્ય રાખી. કસ્તુરબાની કુશળતાએ ગાંધીજીને મુગ્ધ કર્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ પરાધીન હિન્દને સ્વાતંત્ર્ય સંપાદન કરવામાં એ રીતે અપૂર્વ દેશ સેવા કરી.

“સ્વરાજ એ મારો જન્મસિધ્ધ હક છે” નો મંત્ર રટતાં રટતાં તિલક મહારાજે નશ્વર દેહ તજ્યો ત્યારે ગાંધીજી એમની પથારી પાસે હતા. લોકમાન્યે છેલ્લો શ્વાસ લીધો અને બાણે ગાંધીજીને આદેશ કર્યો: “મારું આદરેલું સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું કાર્ય હવે તમારે પુરું કરવાનું છે.”

જલિયાંવાલાનો હત્યાકાંડ અને ખિલાફતનો અન્યાય દેશને ડંખી રહ્યો હતો. ગાંધીજી જનતાનું દિલ ઓળખી ગયા હતા. ન્યાય મેળવવાને એ અધિરા બન્યા અને સરકારને મહાત્ કરવાનું કાંઈ અમોઘ શસ્ત્ર શોધવા લાગ્યા.

“લોકમાન્યનું અધુરું રહેલું સ્વરાજ્ય કાર્ય ચાલો આપણે પુરું કરીએ અને તેમના આત્માને શાંતિ આપીએ ” ગાંધીજીએ તિલક મહારાજને નામે દેશને હાકલ કરી. પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર, સરકારને સાથ ન આપવાની, સરકારી નોકરીઓને લાત મારવાની, સરકારી શાળાઓ, કોલેજો, ધારાસભાઓ, માનચાંદ, વકીલાત, ઈનામ અકરામ બધું ફગાવી દેવાની અને

સરકાર સાથે સંપુર્ણ અસહકાર કરવાની દેશને સલાહ આપી; અને સાથે સાથે અહિંસા અને શાંતિ રાખવાનો આદેશ આપ્યો; અને અલીભાઈઓ સાથે અસહકારનો પ્રચાર કરવા નિકળી પડ્યા. મહાસત્તાના કલક-તા અધિવેશનમાં અસહકારના ઠરાવને બહાલ કરાવ્યો.

હિન્દુસ્તાનમાં સ્વરાજ આંદોલનોનાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં. સેંકડો શિક્ષકો તથા હજારો વિદ્યાર્થીઓએ શાળા છોડી અને ગાંધીજીના ઝંડા નીચે આવી ઉભા. મોટા મોટા આગેવાનો આગળ આવ્યા અને સરકારના મહેમાન બનવા લાગ્યા. નાના મોટા વીશ હજાર માણસો કેદમાં પૂરાયા. દેશમાં બહુ ઉથલ-પાથલ થવાની ઘડી આવી પહોંચી.

અસહકાર યુગના એ સમયે ગાંધીજી દેશને એક છેડેથી બીજે છેડે ધ્રુમવા લાગ્યા અને સરકારને જરા કે નમતુ ન આપવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. ‘યંગ ઇન્ડિયા’ અને ‘નવજીવન’માં ‘અસંતોષના ગુણ’ ‘રાજપ્રોહ,’ ‘વાઇસરાયની મુંઝવણ,’ ‘હુંકાર,’ બે હું પકડાઉં,’ ‘લાલાજીના આક્ષેપ,’ ‘મધ્ય પ્રાંતમાં સખ્તી,’ ‘અસ્વીકાર્ય,’ ‘માર્શી પત્રોની ખોળમાં,’ ‘પંખ-બના મુકદ્દમા’ અને ‘મુસલમાન ભાઈઓને’ વિગેરે તેજસ્વી ભાષામાં પણ નમ્રતાથી નીતરતાં લેખો લખ્યા. એ લેખો બહારમાં અશાંતિ અને ના. શહેનશાહના રાજ્ય તરફ તથા આ દેશમાં સ્થાપન થયેલી કાયદેસરની સત્તા સામે લાગણી ઉશ્કેરનારા હોવાનું સરકારને લાગ્યું.

૧૯૨૨ ના માર્ચ મહિનાની તા. ૧૦ મીની એ રાત હતી. અમદાવાદના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સુવાની તૈયારી થઈ રહી હતી

ત્યારે પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મી. હેલીની મોટર અંખલીના ઘટા-
દાર જાડ નીચે આવી ઉભી.

“ગાંધીજીને હું લેવા આવ્યો છું.” અનસુયા બહેન સાથે
હેલીએ ગાંધીને કહેવરાવ્યું.

બે ધાબળા અને પાંચ પુસ્તકો લઈને ગાંધીજી જેલ જવાને
તૈયાર થઈ ગયા. ‘વૈષ્ણવજન’નું પ્રિય ભજન ગવાયું. એક પછી
એક સૌને મળ્યા. બધાની આંખમાં પ્રેમનાં આંસુ તરી આવ્યા.
એક વીરાંગનાને જાણે તેમ પોતાના હૃદયના ભાવને છૂપાવીને
કસ્તુરબાએ ગાંધીજીને વિદાય આપી.

શાહીબાગમાં નવા જ ચણાયેલા સરકીટ હાઉસમાં સેશન્સ
જન મી. બ્રુમ ફીલ્ડે કેસ ચલાવ્યો. અને ગાંધીજીએ પોતાનો
ઐતિહાસિક એકરાર રજુ કર્યો:—

“બ્રિટિશ હિન્દમાં કાયદાથી સ્થપાયેલી સરકાર ગરીબ
આમ પ્રજાને ચૂસવાની ખાતર જ ચલાવવામાં આવે છે. આજે
હિન્દના ગામડાઓ પોતાના બોલતા ચાલતા હાડપીંજરોથી નરી
આંખને પણ જે પુરાવો આપી રહેલ છે તેને વિતંડાવાદથી કે
આંકડા અહેવાલોના ચાહે તેવા માયાવી કાષ્ટકાથી ઉડાવી શકાય
તેમ નથી. મારા મનને તો જાંટાભાર શક નથી કે ઇશ્વર જેવો
કાંઈ માલીક કાંઈ દુનિયાને માથે હોય તો તેના દરબારમાં
ઈંગ્લંડને તેમજ હિન્દુસ્તાનના આ બધા શહેરોમાં વસનારાઓને-
બેઠેને આ ગુન્હાને માટે ઇતિહાસમાં કદાચ જેની જોડ ન મળી
શકે એવા આ માનવજાતિ સામેના ગુન્હાને માટે જવાબ
દેવો પડશે.”

અને સેશન્સ જનને ‘તમારા કરોડો દેશબંધુઓની નજરમાં
તમે મહાન દેશભક્ત છો. મહાન નેતા છો એ વાત પણ મારાથી

ભૂલાય તેમ નથી' વિગેરે શબ્દોથી પોતાની અંજલી અર્પી ગાંધીજીને દરેક ગુન્હા માટે બળે વર્ષની આસાન કેદ એટલે કે બધી મળીને છ વર્ષની આસાન કેદની સજા ફરમાવી. ગાંધીજી કોર્ટ બહાર આવ્યા, મોટરમાં બેઠા, મોટર જોલના રસ્તા તરફ વળી અને 'મહાત્મા ગાંધીજીની જય'ના પો કા રો થી આકાશ ગાજી ઉઠ્યું.

છ છ વર્ષની કેદની સજા ગાંધીજીને થવાના કારણ સમાચારથી સારો એ દેશ કંકળી ઉઠ્યો પણ એક ક્ષત્રિયાણીને શોભે એવી અડગ ધીરજ ધારી કસ્તુરબાએ દેશને વીરતાભર્યો સંદેશો પાઠવ્યો:—

“મારા વહાલા દેશબન્ધુઓ અને બહેનો.”

મારા પતિને આજે છ વર્ષની આસાન કેદની સજા થઈ છે. આ ભારે સભથી હું કંઈક અસ્થિર-બેચેન બની છું એનો મુક્ત કંઠે સ્વીકાર કરું છું. પણ મેં એ વિચારથી સાંત્વન મેળવ્યું છે કે એ ભારે સજા કમી કરવાનું તેમજ સજાની મુદત પુરી થાય એ પહેલાં જ આપણા પોતાના જ યત્ન અને શ્રમથી તેમને કારાવાસ મુક્ત કરવાનું કાર્ય આપણી શક્તિ બહારનું નથી.

મને રતિભાર શંકા નથી કે જો હિન્દ જાગૃત થાય અને મહાસભાના રચનાત્મક કાર્યક્રમને ગંભીરતાપૂર્વક અપનાવી લે તો આપણે તેમને કારાવાસ મુક્ત કરવામાં જ નહિ પણ આપણે છેલ્લા અઢાર મહિનાથી કે વધુ સમયથી જે પ્રશ્નના ઉકેલ માટે લડત ચલાવીએ છીએ અને સહન કરી રહ્યાં છીએ એનો સંતોષ પૂર્વક ઉકેલ કરવામાં આપણે સફળતા મેળવીશું.

આ સફળતા મેળવવી એ આપણા હાથની જ વાત છે. જો આપણે નિષ્ફળ નીવડશું તો એમાં આપણો જ દોષ હશે.

અને એથી જ હું મારા દુઃખમાં દિલસોજી ધરાવનારા અને મારા પતિ પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનારા સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોને પુરતું ધ્યાન આપીને—રાતદિવસ રચ્યાપચ્યા રહીને રચનાત્મક કાર્યક્રમને સફળ બનાવવાને વિનંતિ કરું છું.

રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં ચરખો ચલાવવો અને ખાદી ઉત્પન્ન કરવી મુખ્ય છે. આ કાર્યક્રમમાં આપણને મળનાર સફળતાથી જ જન સમૂહને સ્પર્શતા હિન્દના આર્થિક પ્રશ્નનો ઉકેલ આવશે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણને સદૈવ સાલતી આપણી રાજકીય પરાધીનતામાંથી મુક્તિ થે મળશે. ગાંધીજીને થયેલ ભારે સન્મનો ત્યારે પહેલોજ પ્રત્યુત્તર એ હશે કે—

(૧) બધાય સ્ત્રી પુરૂષો પરદેશી કાપડ પહેરવું છોડી દેશે અને પોતે ખાદી પહેરશે અને બીજને પહેરવાને સમજાવશે.

(૨) બધીયે સ્ત્રીઓ હંમેશાં રેંટીયા ફેરવવાને અને સુતર કાંતવાને પોતાની ધાર્મિક કર્મ બનાવશે અને બીજને પણ તેમ કરવાને સમજાવશે.

(૩) બધાય વેપારીઓ પરદેશી કાપડનો વેપાર કરવો બંધ કરશે.'

આ સંદેશની સારા થે દેશપર વિદ્યુત અસર થઇ, ઠેરઠેર પરદેશી કાપડની હોળીઓ થવા લાગી, ઘેરઘેર રેંટીયા ગુંજવા લાગ્યા અને લોકો સ્વચ્છ શુદ્ધ ખાદીના પોષાક પહેરવા લાગ્યા.

ઉંચો રોનકદાર દરવાજો. તેની બહાર ચાર પાંચ કદમનો પાકો પગથાર. ચાડના એ વિભાગમાં જવા માટે એ બાજુએ ચુનાની સફેદ પટીથી શોભતી પાકી પગથી. પગથીની બન્ને બાજુએ ગોડવેલા કુંડામાં ઝુકતી વનસ્પતી. ચાડના બન્ને

વિભાગમાં વીસ વીસ ઓરડીઓ. ઓરડી અને દિવાલ વચ્ચે ઝાડ અને વેલા. કાંઈ ઠેકાણે ચોમાસામાં ફૂલ રોપવાને બનાવેલા સરસ ક્યારાઓ. કાંઈ ઠેકાણે જંગલના જેવી આણુખેડી જમીન અને ભુખરું ઘાસ, બાગ અને જંગલની સુંદરતા. કેળ, પપૈયાં અને સીતાફળીથી લચતો બગીચો. લીંબડા, આંબા અને બાંજુડાની ઘટાથી શોભતા આ યરોડા જેલના યુરોપીયન યાર્ડમાં લોકમાન્ય તિલક મહારાજને સને ૧૮૯૮માં જે ઓરડીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા, એ જ ઓરડીમાં ગાંધીજીને રાખવામાં આવ્યા હતા.

અમ્મદુલગની નામના એક કેદીને ખાસ વર્ગમાં દાખલ કરીને ગાંધીજીની પડખેની ઓરડીમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. યુરોપીયનોના બેરોક મળતો હતો. છતાંય એણે ગોસ્ત ખાતું છોડી દીધું હતું. નવા આહારની યાદી ગાંધીજીની સલાહ લઈ એણે તૈયાર કરીને રીતસર જેલ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને મોકલી આપી.

“ખાસ વર્ગના નિયમ પ્રમાણે કેદીઓના બેરોક પર સરકારને એક પાંચ પણ વધારે ખર્ચવાની છે જ નહિ તેથી યુરોપીયનોના ધોરણ પ્રમાણે તમારા બેરોકની જેટલી કિંમત થતી હોય તેની હદમાંજ રહીને તમને જે જોઈશે તે આપી શકાશે. વધારે જોઈએ તે તમે તમારા પૈસામાંથી મંગાવી શકશો. જેલ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે ગનીની અરજી ધ્યાનમાં લેવાશે નહિ એવા બખર આપતા ગાંધીજીને કહ્યું.

“પણ મારું અને મારા સાથીઓના આહારનું જે પત્રક અમે ઘડીએ છીએ, તે જ અત્યાર સુધી પસાર કરવામાં આવ્યું છે. હવે જો ભાઈ ગનીને તમે જુદા ધોરણસર બેરોક આપો તો અમારી વચ્ચે પંકિત ભેદ થાય તે અમારાથી સહન ન થાય.” ગાંધીજીએ કહ્યું.

“મારા પહેલાંના અધિકારીએ જે ધોરણ રચ્યું હોય તેમાં

હું કંઈ ફેરફાર કરવા નથી માગતો.” જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટે પોતાનો આખરી હુકમ ફરમાવ્યો.

આથી ગાંધીજીના દિલને ભારે ચોટ લાગી. કેવળ દુધપરજ રહેવાનું નકકી કર્યું. ફળ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પહેલાં જ અઠવાડીએ ગાંધીજી ૧૦૪ થી ૧૦૧ રતલ પર આવ્યા. સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ આવ્યો અને પૈયાં કે બીજા ફળલેવાનો આગ્રહ ઘણી જ મીઠાશથી કર્યો.

“તેઓ બિચારા પુરી ખાંડ ને દુધ ન મળવાથી ભુખ્યા રહે છે તે વખતે હું ફળ શી રીતે લઈ શકું?” ગાંધીજીએ ઉત્તર આપ્યો.

“નિયમના બંધનથી હું લાચાર છું.” કહી જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ચાલ્યો ગયો.

આમ કરતાં ચાર અઠવાડીયાં ચાલ્યા ગયા. ગાંધીજી ધીમે ધીમે ૯૭ રતલ અને પછી ૯૦ રતલ સુધી ઉતરી ગયા. કસ્તુરબા વગેરે કુટુંબીઓ મળવા આવ્યા. એમને મળવા જતાં દાદર પર ગાંધીજીના પગ થયરી ગયા. કસ્તુરબા ગાંધીજીની હાથત વર્તી ગયા. ગાંધીજીને કમને પોતાની બધી વાત કસ્તુરબાને કહેવી પડી. સૌએ અખતરો માંડીવાળી ફળ લેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો. ગાંધીજીએ તે કબુલ રાખ્યો.

આ વખતે કસ્તુરબાને કર્નલ મરે સાથે રમુજ વાત થઈ.

“મી. ગાંધી આ બધું કરે છે. તેમાં મારો કશો વાંક નથી.” કર્નલ મરેએ કસ્તુરબાને કહ્યું.

‘આઈ નો માય હઝબંડ. એલવેઝ મીશચીફ...હું બહુ ખું મારા પતિને હંમેશાં કંઈક ટીબળ કરવાની ટેવ છે.”

મદ્રાસની મહાસભાએ 'સ્વરાજ' એ હિન્દુ' ધ્યેય છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યું અને મહાસભાના બંધારણમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. કલકત્તાની મહાસભાએ 'સ્વરાજ' શબ્દની બની શકે તો સામ્રાજ્યની 'આંદર સંસ્થાનિક સ્વરાજ', અને નહિ તો સામ્રાજ્યની બહાર સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અથવા પૂર્ણ સ્વરાજ્ય' એવી વ્યાખ્યા બાંધી. આ ધ્યેયને પહોંચવા માટે જરૂરી પગલાં લેવાને સરકારને એક વર્ષની મુદત આપવામાં આવી. એ મુદત દરમ્યાન એટલે કે ૧૯૨૯ ના ડિસેમ્બર સુધીમાં સરકાર તરફથી જો કશું ન કરવામાં આવે તો પછીની મહાસભાએ 'સ્વરાજ' એટલે 'બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બહાર સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ' એ અર્થ કરવાં એવી મહાસભાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી. સરકાર તરફથી વાઇસરોયે જાહેર કર્યું કે સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ હિન્દ વીધેની બ્રિટિશ રાજ નીતિનું અંતિમ લક્ષ્ય રહેશે. પરંતુ આ લક્ષ્યને કટલાં વખતમાં સિધ્ધ કરવામાં આવશે એ કંઈ જાણાવવામાં આવ્યું નહિ. ગાંધીજીએ સરકારના હુકમ પલટાની ચોક્કસ ખાતરી માંગી, પણ હુકમ પલટાનાં કંઈ જ ચિન્હો ન જાણાતા પૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવા અનીતિમય, સમાજ વિરોધી અને સ્વતંત્ર હિન્દની ધારા પોથીમાં ન હોય શકે એવા કાયદાઓનો સાદર નિરાદર કરવાનો ઠરાવ કર્યો. મીઠાના હુડિયા વેરા સામે કંઈ દાયકાઓથી રાજદ્વારી પુરૂષોએ પ્રકોપ કર્યો છે એ વેરો કાયદા પોથીમાં કલાંક રૂપ છે, એને નાબૂદ કરવો જોઈએ અને એવા હડહડતા અન્યાયને દુર કર્યો જ છુટકો એવો મહાસભા પાસે નિશ્ચય કરાવ્યો અને મહાસભાએ ગાંધીજીને સલામતી લડતના સેનાપતિ નીમ્યા.

મન સાથે ગાંધીજીને ૧૮૦ માઈલ જેટલા છેડે આવેલાં ઢાંડીના દરિયાકાંઠે પહોંચવાને ગાંધીજીએ સત્ય અને અહિંસાને

વરેલા ૭૯ સૈનિકો સાથે તા. ૧૨ મી માર્ચ ૧૯૩૦ ના પૂણ્ય પ્રભાતે પ્રયાણ કર્યું. ભગવાન બુદ્ધે મહાભિનિષ્ક્રમણ દીન જનોના દુઃખો દેડવા કાળે કર્યું હતું અને મહામાણનું મહાભિનિષ્ક્રમણ પરાધીન હિન્દની ગુલામી દેડવા કાળે હતું.

લડાઈના રણશીંગા ફૂંકાવા માંડ્યા. હિંસક લડાઈ હોય તો હજારો માણસો કેસરિયા કરી નીકળે, અસ્ત્રશસ્ત્રના ભંડાર ખાલી થાય, તોપખાના ખાલી થાય, અનેક ભયંકર અને જીવલેણ ઝેરી શસ્ત્રોથી માણસ પોતાના માનવબંધુઓનું લોહી ચૂસવાના ઉત્સાહમાં ઘેલા થયેલા હોય, સામા પક્ષનો જે હોય તે આપણો શત્રુ, તેમાંથી જેટલાને મારી શકાય તેટલાને મારીને વાલવાહ કે ધનામ મેળવવાની વાંચ્છનાથી પ્રેરાઈને માણસ મટી પશુ વૃત્તિ ધારણ કરેલાં માનવ પશુઓના જુથના જુથ સમરાગણમાં ખડકાયાં જાય, અને પછી એક બીજા ઉપર ભૂખ્યાં ગીધડાંની જેમ તૂટી પડે. આવી કશી ધમાલ સત્યાગ્રહની લડતમાં નહતી. અન્યને મારવાની મના હતી. પોતે મરી શીટવાની છૂટ હતી. આ લડતમાં મરદ એકલા જ ભાગ લઈ શકે એવું કાંઈ ન હતું. જીવાન એકલા જ ભાગ લઈ શકે એવું પણ કાંઈ ન હતું. સ્ત્રી પુરૂષ શરીરે બળવાન કે કમળેર, તન્દુરસ્ત કે રોગી સર્વ કાંઈ ભાગ લઈ શકતું હતું. વૃદ્ધ ડોશી કે નાનું બાળક પણ ભાગ લઈ શકતું હતું.

આજ સુધી તો ઇચ્છા હોવા છતાં પણ કાંઈ સ્ત્રીને લડતમાં સામેલ થવાને મનાખ કરવામાં આવતી. ગાંધીજીને ખાત્રી હતી કે સંખ્યાબંધ બહેનો જેલ જવા તૈયાર થશે. પણ આપ મુઆ વિના સ્વર્ગે ગયું કાંઈ સાંભળ્યું છે ? ગાંધીજીને લાગ્યું કે કરતુરબા આ લડતમાં તૈયાર થાય અને જેલમાં જાય તો બધી બાળ સુધરી જાય.

પોતાની શરમને લીધે જ જેલમાં જવાનો વિચાર કરે અને પછી અણીને વખતે ગલરાઇને અથવા જેલમાં ગયા પછી અકળાઇ માફી વિગેરે માગે, તો પોતાને આઘાત પહોંચે, લડાઇ એકદમ નબળી પડી જાય, એ વસ્તુ પણ ગાંધીજીને સાલતી હતી. પોતાની પત્નીને તો ન જ લલચાવવી એ એમનો નિશ્ચય હતો. આવા જોખમના કામમાં સ્ત્રી પોતાની મેળે જ પગલું ભરે તે જ પુરુષે સ્વીકારવું જોઇએ અને ન ભરે તો પતિએ તેને વિષે જરા યે દુઃખી ન થવું જોઇએ એ ગાંધીજીની સમજ હતી.

ફિનિકસમાં સત્યાગ્રહના ડંકા વાગતા હતા ત્યારે કર્તુરબાને સત્યાગ્રહમાં જંપલાવવાને કાંઇ પણ ન કહેવાનો ગાંધીજીએ નિશ્ચય કર્યો હતો. બીજી બહેનોને વાત કરી અને એ જેલ યાત્રા કરવાને તૈયાર થઇ અને ગમે તે દુઃખ સહન કરીને પણ જેલ પૂરી કરીશું એવી ગાંધીજીને ખાતરી આપી. આ બધી વાતનો સાર બાના બાણવામાં આવ્યો.

“મને આ વાતની ખબર નથી આપતાં એનું મને દુઃખ થાય છે.” ગાંધીજીને બાએ પ્રસંગ પડતા કહ્યું. “મારામાં એવી શી ખામી છે કે હું જેલમાં ન જઇ શકું? મારે પણ એ જ રસ્તો લેવો છે કે જે લેવાની આ બહેનોને તમે સલાહ આપી રહ્યાં છો.”

“મારે તને દુઃખ લગાડવાનું હોય જ નહિ.” ગાંધીજીએ ઉત્તર આપ્યો. “આમાં અવિશ્વાસની વાત નથી. હું તો તારા જવાબી રાજ થાઉં પણ મારી માગણીથી તું ગઇ છે એવો આભાસ સરખો મને ન ગમે. આવાં કામ સૌ પોતાની હિંમતથી જ કરે. હું કહું એટલે સહેજે મારું વચન રાખવાની ખાતર તું ચાલી જાય, પછી કોર્ટમાં ઊભાતાં જ ધ્રુજી જાય અને હારે અથવા તો જેલનાં દુઃખથી ત્રાસે તો તેમાં તારો હોષ તો હું

ન ગણું, પણ મારા હાલ શા થાય ? હું તને કંઈ રીતે સંઘરી શકું, અને જગતની સામે કંઈ રીતે ઊભી શકું, એવા ભયથીજ મેં તને લલચાવી નથી.”

“હું હારીને છૂટી આવું તો મને ન સંઘરવી. મારા છોકરાંયે સહન કરી શકે, તમે બધા સહન કરી શકો, અને હું જ એકલી ન સહન કરી શકું એવું તમારાથી કેમ ધારી શકાય ? મારે આ લડતમાં દાખલ થયે જ છૂટકો છે.”

“તો મારે દાખલ કયે જ છૂટકો છે. મારી શરત તો તું બાણે છે, મારો સ્વભાવ તું બાણે છે. હજુ પણ વિચાર કરવો હોય તો ફરી વિચાર કરજો અને પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી ન ભળવું એમ લાગે તો તને છૂટ છે એમ સમજજો. અને નિશ્ચય બદલવામાં હજુ કશી શરમ પણ નથી એ પણ બાણે,”

“વિચાર બિચાર કાંઈ કરવાના છે જ નહિ. મારો નિશ્ચય જ છે.” બા એ નિર્ણયાત્મક આખરી ઉત્તર આપ્યો.

પણ આ લડતમાં તો ગાંધીજીએ દેશના સ્ત્રીસમૂહને રચનાત્મક કાર્યને અપનાવી લેવાની સલાહ આપી, પરદેશી કાપડની દુકાનોની તથા પીનારાઓની ચોક્કી કરવાની તેમણે સૂચના આપી હતી.

આ ખરે એ ઐતિહાસિક ૧૯૩૦ ના એપ્રિલ મહિનાની છટ્ટી તારીખ આવી. સમુદ્ર સ્નાન કરીને દાંડીના દરિયા કિનારે તૈયાર થઈ પડેલાં મીઠાની ગાંધીજીએ મૂઠી ભરી; અને એજ વખતે ‘બોલ દરિયાની રાણી, બોલ દરિયાની રાણી, સ્વરાજ ક્યાં સંતાડ્યું?’ ‘નીમકકા કાયદા તોડ દીયા’ના ઉચ્ચારોથી ગગન ગબાવી હજારો લોકોએ દાંડી કિનારેથી મીઠું ઉપાડ્યું; અને સરકારી કાયદાનો છડે ચોક ભંગ કર્યો.

અને પછી તો દેશ ભરમાં ઠેર ઠેર મીઠું પકાવવાનું અને અગરોમાંથી ચોરવાનું શરૂ થયું અને સરકારે પણ અકદમ્બ

દમનનો આરંભ કર્યો. ચોમેર સત્યાગ્રહીઓ હાડકાં ભંગાવી રહ્યા અને સર્વત્ર શોણિતની નીકા વહેવા લાગી.

ગાંધીજીએ વાઘસરોયને દેશમાં ચાલી રહેલી ગુંડાશાહીનો ઉલ્લેખ કરી ધરાસણની ચડાઈની ચેતવણી સંભળાવી. સરકાર લોકોના જીરુસાથી ચકિત થઈ અને સત્યાગ્રહના સેનાધિપતિને ગિરફતાર કરવાની ગોઠવણ કરી.

મે મહિનાની ૫ મી તારીખની એ મધરાત હતી. કરાડી-મટવાડની સત્યાગ્રહીઓની જાવણીના બારણે બે મોટી મોટર બસ આવીને ઉભી રહી. ક્ષણવારમાં તો એક પછી એક ૨૫-૩૦ સિપાઈઓ ફૂટી પડ્યા. સુરતનો ગોરા ન્યાયમૂર્તિ સૌથી આગળ દોડ્યો. પાછળ પોલીસ ઉપરી અને એમની પાછળ ૨૫ પોલીસો બંદુકના કુંદા ઝાલી બાણે ધાડ પાડવા આવ્યા હોય એમ દોડ્યાં. બુલ્લાં આકાશની અનંત આંખોની ચોકી નીચે સ્ત્રેલા ગાંધીજી પાસે આપું' એ ધાડું આવી પહોંચ્યું. ગાંધીજી ત્યારે બગતા જ સુતા હતા. ગોરા ન્યાયમૂર્તિએ એમને પકડવા આવવાની બાણ કરી અને થોડાંજ વખતમાં તૈયાર થઈ એમની સાથે ગાંધીજી જેલ નીવાસી થવાને રવાના થયા.

પરોપકારી અને પરગણુ મીઠું બહેન પીટિટના સુંદર સંચાલનથી ચાલતા મરોલીના રાની પરજ આશ્રમમાં કસ્તુરબા ત્યારે રહેતા હતા, અને પરદેશી કાપડની દુકાનોની અને તે વાપરનારાઓની તથા દારૂ તાડી વેચનારાઓની તથા પીનારાઓની ચોકી કરવાના ગાંધીજીએ બહેનોને આપેલ આદેશનું પાલન કરી રહ્યા હતા. ગાંધીજીના પકડાયાના બખર મળતાં એમણે પ્રબ્ધ બેગો આપેલો સંદેશો સ્વદેશ ભકિતથી રસ બસતો છે. સ્વાતંત્ર્ય સંપાદનની તમજા એમના અંતઃકરણમાં કેવી ઉદ્વિગ્ન થઈ રહી હતી એનો એ સંદેશો સાક્ષી પ્રેરે છે.

“આજે સવારે ચાર વાગે હું પ્રાર્થના કરતી હતી ત્યારે જ મને ગાંધીજીનું ચિંતવન થયું હતું. રાત્રે અમારી જાવણી પાસે થઇને મોટરોની દોડદોડી બહુ સંભળાતી હતી એટલે મનમાં કંઈક શંકા તો પેડી હતી જ. પ્રાર્થના પછી તરત નવસારી જાવણીમાંથી ખબર આવી કે ગાંધીજીને મધરાતે લઇ ગયા.

મને કે અમારી જાવણીની કોઇ બહેનને આ ખબર સાંભળી જરા થે નવાઇ ન લાગી. જેનાં નગારાં કેટલાય દિવસથી વાગી રહ્યાં હતાં એ ખબર સાંભળતા નવાઇ શાની થાય ?

સવારે કરાડી જાવણીએ હું જઈ આવી. આશ્રમવાસીઓને મળી. તેમની પાસેથી સાંભળ્યું કે એ મોટરો ભરીને હથિયાર-બંધ સિપાઇઓ સાથે આ કામ કરવા અમલદારો આવ્યા હતા. ગાંધીજીને ફરતા સિપાઇઓનો ઘેરો મૂકી દીધો અને થોડીવાર તો કોઇ આશ્રમવાસીઓને એમની પાસે પણ જવા ન દીધા. કરાડી ગામના લોકોને બાણ થતાં તેઓ દોડી આવ્યા, પણ કહે છે કે સિપાઇઓએ એમને જાવણીમાં દાખલ થવા ન દીધા. આ બધી વાતો સાંભળી મને બહુ ખેદ થયો. સરકારના ગાંડપણ ઉપર મને હસ્યું આવ્યું. ગાંધીજીને પકડવા આવવાનું એ તો મધરાતે ધાડ પાડે એમ કરવાનું હોય ? એમને પકડવા એમાં આટલાં લાવલશ્કર શાં ?

હવે ગાંધીજી તો ગયા. આટલા મોડા એમને લીધા એજ સરકારની મહેરબાની. આટલા પાંચ અઠવાડિયામાં ગાંધીજીએ આપણને જેટલું કહેવું હતું એટલું કહી દીધું છે, આપણો રસ્તો ખરાબર આંકી દીધો છે. ભાઈઓને એમનું કામ બતાવી દીધું છે, તેમ બહેનોને પણ પોતાનું કામ બતાવી દીધું છે. ગાંધીજીએ

સોંપેલું કામ પાર ઉતારવું એ હવે બહેનો અને ભાઈઓનો ધર્મ થઈ પડ્યો. આજ સુધી લડતની જવાબદારી ગાંધીજીના ઉપર હતી, દેશની લાજ એમના હાથમાં હતી. હવે આ લડત અને ભારતમાતાની લાજ બધાં બહેનો અને ભાઈઓના ઉપર છે.

આ બનાવથી દેશમાં કોઈ જગ્યાએ અશાંતિ ન થાઓ એવી હું ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરું છું. લોકોને પણ પ્રાર્થના કરું છું કે તમારી લાગણી અને તમારી ભક્તિમાં કોઈ ગાંડા ન થશે, પણ લડત વધારે મરણિયા થઈને ચલાવવા મંડજો.

જેઓ અત્યાર સુધી આ લડતમાં ભગવાની આનાકાની કરતા હતા એ બધા હવે તરત જોડાઈ જાય. વડીલો અને ખારિ-રટરો અત્યાર સુધી એમના ધંધાને વળગી રહ્યાં છે, તેઓ હવે તે છોડી દે અને દેશની લડતમાં ભળે.

સરકારી નોકરી કરનારા ભાઈઓ, તમે પણ હવે ક્યાં સુધી નોકરીને બાંછી રહેશો? તમે કોરટમાં બેસીને નિર્દોષ દેશ સેવકોને સજાઓ કરો અને પછી ઘેર જઈને અફસોસ કરો એમાં શું વળે? સિપાઈઓ પોતાના દેશી ભાઈઓ ઉપર લાઠીઓ ચલાવે અને ગોળીઓ છોડે છે. એ તેમનો જીવ કેમ ચાલે છે? ભાઈઓ હિંમત કરો; ભગવાન તમને કોઈને લૂપ્ત નહિ રાખે. નિર્દોષ અને દેશભક્તિથી ઉભરાતા છોકરાઓને મારવા અને પછી ઘેર જઈ આંખમાં પાણી લાવી નિસાસા મૂકવા એમાં શું વળે? પરમેશ્વરનું નામ લઈને અને દેશનું નામ લઈને હિંમત કરો અને નોકરી છોડો.

આથી બીજો સંદેશો આજે મારે શો આપવાનો હોય? પરમાત્મા આપણને સૌને શક્તિ આપો.”

કસ્તુરબા પર ગાંધીજીને અપાર પ્રેમ હતો. બાની અવાર-નવાર આવતી માંદગીમાં પોતે જ જીવનસાથીની સેવા સુશ્રુષા કરવામાં ગાંધીજી પરમ આનંદ માનતા હતા. ગાંધીજીને બાના માનસની પરીક્ષા હતી અને પોતાના માટે કરેલી ચિંતા સેવતા હતા એ પણ એમનાથી અબધ્યુ નહોતું. અને એથી જ લાંબા લાંબા પ્રવાસોમાં તેમજ કારાવાસ દરમ્યાન પણ બાના ખબર-અંતર પત્રો દ્વારા પૂછવાનું એ કદી થે વીસરતા નહોતા.

ગાંધીજીને ગિરફતાર કરીને યરોડા જેલમાં ૧૯૨૨ની સાલ-વાળી ઓરડીમાં જ રાખવામાં આવ્યા હતા. કાગળ લખવાની છૂટ મળતાં જ ગાંધીજીએ કસ્તુરબા ઉપર કાગળ લખ્યો અને પોતાના માટે ચિંતા ન કરવાને સૂચના આપી. આ રહ્યો એ કાગળ:—

“આ કાગળ બધાને સારૂ સમજજો. ‘કેવું’ સારું થયું કે રવિવારની રાત્રે હું તમને બધાને મળી ગયો, ને તમને તમારા ઉતારા લગી વળાવી ગયો. મને બહુ ગમ્યું. ઇશ્વરની કૃપાને મેહ વરસે છે. બધી બહેનો મને કાગળ લખે. એક કવરમાં બધા બીડવા. ઘણું ભાગે તો મળશે. નહિ મળવાના હોય તો ચિંતા નહિ. તમે કાંઈ ગભરાશો નહિ...બાપુના આશીર્વાદ.”

ગાંધીજી ગિરફતાર થવા છતાંય લવણ સંગ્રામ ચાલુ જ રહ્યો. સારાથે ગુજરાતમાંથી સેંકડો નવ જુવાનો સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાના બલિદાન આપવા ધરાસણના રણમેદાનમાં ખડા થઈ ગયા. ધરાસણના અગર પર આક્રમણ થયું અને ગોરા અને દેશી અમલદારો સ્વતંત્ર વીરોના માથા કાઢીઓના પ્રહારથી નાળિયેરની માફક ફોડવા, હાથ પગ તોડી નાખવા, કાંટા અને ટાંકણીઓ ભરી ચોંકાવવા, નાગા કરી

ગુહ્ય ભાગો દાખી કે તે પર લાઠી લગાવી બેભાન કરવા લાગ્યા, ખારા પાણીમાં ડુબાવી ગળચિયાં મારી મોઢામાં કાઢવ અને મીઠાના ડુધા મરાવવા લાગ્યા અને શરીર પર ઘોડા દોડવવા લાગ્યા. આ રીતે સરકારી ફૂર કૃત્યોનો ભોગ ૧૨૦૬ જેટલાં સૈનિકો થયા. લાઠીનો નાનો મોટો ફાળો તો ધરાસણાના ધર્મ યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર આશરે ૨૫૦૦ સૈનિકોને નસીબે આવ્યો,

ધરાસણાની ચડાઈમાં ગુજરાતે દુનિયાને પણ છક કરી નાખે તેવો ફાળો આવ્યો. સત્યાગ્રહ છાવણી અને હોસ્પિટલના માંડવાઓ જમીનદોસ્ત થયાં. છાવણીની જમીનો ખાલસા થઈ. ગામડિયા ઉપર કેર વર્તાવવા ગામડાંમાં લશ્કર ફેરવ્યાં; ઊંટડીમાં ગોરા સિપાઈઓએ ઘોડા ખૂંદા અને રસ્તે ચાલતા પર પણ લાઠીઓ ફેરવી. હોસ્પિટલ પાસે ઉભા રહેનારને લાઠીના પ્રહારથી બેભાન કર્યા.

કસ્તુરબાએ વલસાડ અને ઊંટડીની ઇસ્પતાલમાં ઘવાયેલાઓના કરૂણ દૃશ્યો નજરે જોયા ત્યારે એમનું હૃદય હલમલી ઉઠ્યું હતું. એમણે છાપાના પ્રતિનિધિને મુલાકાત આપતાં અતિ કરૂણ શબ્દોમાં પોતાના મનની સ્થિતિ વર્ણવી હતી;-

“ઘાયલ થયેલા સૈનિકોને જોવા અને આશ્વાસન આપવા આજે મેં વલસાડ ઇસ્પતાલની મુલાકાત લીધી, અને બિછાના પર પડેલાં એ ભાઈઓના મલમપટ્ટા અને પાટાઓનો કરૂણ ચિતાર જોઈ મારું હૃદય ઘવાયું-રેયું. પોલીસે એમના ઉપર જે જુલમ વર્તાવ્યો તે સાંભળીને કમકમાટી વધુટી. આ બધાને હિસાબ તો એક દિવસ પરમેશ્વર લેશે, પરંતુ મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે મને દુઃખ તો થયું છતાં પણ આવી અવર્ણનીય વેદના સહન કરવા છતાંય એ યુવાનોએ જે દેશભક્તિ,

વીરતા અને ઉત્સાહ દાખવ્યાં હતા તે જોઇ મારું દિલ હર્ષથી ઉભરાયું. સત્યને માટે આવા બલિદાનનું દ્રષ્ટાંત તો ઇતિહાસમાં હરિશ્ચંદ્ર એકલાનું જ મળે છે.

ચારે બાજુએથી આવા જુલ્મોની કહાણીઓ આવે જાય છે. તેમાં સર્વ કાંઈ એકમેકને સહાય અને સાથ દે તો જ આપણા કાર્યની સફળતા થાય. આટલા બધાં ડાકટરો અને બહેનો માંદા-આની સારવાર કરે છે એથી મને બહુ જ આનંદ થયો.

મને આશા છે કે મારા જે દેશ ભાંડુઓ ધરાસણાની કશું કહાણી સાંભળશે તે વાઇસરોયના નવા કાળા કાયદાઓનો સામનો કરવા બમણા બમણા ઉત્સાહથી કર ન ભરવાની હિલચાલ ઉપાડશે તેમજ દારૂનિષેધ અને પરદેશી કાપડના બહિષ્કારની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખશે. જે થવાનું હોય તે થાય. પરંતુ હું તો મારી પ્રવૃત્તિ ગમે તેવા જુલ્મ સામે પણ ચાલુ રાખનાર છું; કારણ કે ધરાસણા! જોયા પછી તો વધારે ને વધારે ખાતરી થાય છે કે આ સરકારનો અંત આણેજ છૂટકા.”

કુસ્તુરબાએ ગાંધીજીના આદર્શો અને કાર્યો સાથે સંપૂર્ણ રીતે સમરૂપ થઇને, હિન્દની આઝાદીના ઇતિહાસમાં કાયમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કુસ્તુરબાનું હૃદયદર્શન એમણે કરેલાં જૂજ ભાષણોમાંથી સહજ જ થઇ જાય છે. નીમક સત્યાગ્રહના સમયે જ વિજલપુરમાં જલાલપુર તાલુકા પરિષદનું બાએ પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું અને પ્રવચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે:—

“આપણા દેશના ઇતિહાસમાં એક કટોકટીના પ્રસંગે આજે આપણે અહીં મળ્યા છીએ. એ વખતે આપણી પાસે લાંબા ભાષણો કરવાનાં કે લાંબા શિષ્ટાચાર જળવવાનો સમય નથી. એટલે આજની પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન આપવાને સારું હું

દૂકમાં જ તમારો આભાર માની લઉં છું.

તમારી પરિષદની બહેરાત ઉપરથી હું જોઉં છું કે ચાલુ રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી આગળ શાં પગલાં લેવાં તે વિષે નિર્ણય કરવાને તમે ભેગા થયા છો. મારી આગળ રળુ થયેલા તાલુકાના આજ સુધીના કામનાં નિવેદન ઉપરથી હું એટલું કહી શકું છું કે તમે આજ સુધીમાં આપણી લડતને આગળ ચલાવવાને માટે ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે.

તમારી આસપાસ જે બનાવો બન્યા છે, તેથી તમારા બધાંનાં હૈયાં આજે બગતાં થઇ ગયાં છે. અનેક ભાષણોથી જે નથી સમજાતું તે હૃદય બગૃત થતાં આપોઆપ સમજાઇ જાય છે. તેથી ખરી રીતે આજે તમને કશું નવું સમજાવવાનું બાકી નથી રહેતું. પણ મારી સાદી સમજણ પ્રમાણે મને પરિસ્થિતિ જેવી સ્પષ્ટ છે તેવી તથા તેનો ઉપાય રળુ કરું છું.

આપણા દેશ ઉપર આજે પાંચ હજાર ગાઉ દૂરથી આવી અંગ્રેજ લોકો રાજ્ય કરે છે. એ રાજ્યની વ્યવસ્થા સાડે એક મોટામાં મોટું તંત્ર એ લોકોએ ઊભું કર્યું છે, અને એ તંત્રનો હેતુ હિન્દુસ્તાનના સાધનાસંપત્તિ અને ધનધાન્ય ઘસડીને વિલાયત લઇ જવાનો છે. આ હકીકત આજે દાખલા દલીલોથી સમજાવવાની તમને જરૂર નથી, તમે બધા બરાબર સમજો છો.

...છતાં હજી કાઢીને આ તંત્રમાં દેશની આબાદી દેખાતી હોય તો મારે નમ્રતાથી એટલુંજ કહેવું જોઇએ કે જેને જોવું નથી તેને શી રીતે દેખાશે ?

અંદર અંદરના ઝઘડા ભૂલી જાઓ. બધા આ પ્રસંગે એક થાઓ. એકને ઘેર જતી થાય તો બધાને ઘેર થઈ એમ સમજો. કોઈ જતો થયેલો માલ ન રાખો.

આ લડતમાં બહેનો ધારે તો પુરુષોને ખૂબ મદદ કરી શકશે. દારૂ, તાડી અને પરદેશીના નિષેધનું કામ તો બહેનોએ જ કરવાનું છે.

હિંમત આપવાના પ્રસંગે બહેનો ભાઈઓને હિંમત તો આપશેજ, પણ કદાચ સ્વાર્થને વશ થઈ કોઈ ભાઈ સરકારને મદદ કરવા નીકળે ત્યારે બહેનો તેમને ચેતવે અને જરૂર પડે એવા ભાઈઓ સાથે અસહકાર પાળુ કરે.

બહેનોને જેટલી સમજ પડે છે તેટલી પુરુષોને નથી પડતી, કારણ કે બહેનો દુઃખની ભાષા વિશેષ સમજે છે. ધરાસણાના અત્યચારથી બહેનોના દિલ ધવાયા છે. જ્યારે જ્યારે દેશહિત વિરુદ્ધની કોઈપણ હિલચાલ શરૂ થાય ત્યારે ધરાસણાને યાદ કરજો.

આથી વધારે મારે શું કહેવાનું હોય? રસ્તો સીધો છે. એ રસ્તે ગયા વિના આજે આપણા છૂટકા નથી. આજે એ પંથે નહિ પળીએ તો આજના જેવી તક મળવાની નથી. આણી ચૂકીશું તો પછી હાથ ધસીને રડવાનું રહેશે.

...આજે જો તમે આટલું કરી શકશો અને તમારો ઠરાવ બરાબર અમલમાં ચૂકી શકશો તો સરકારના બધા અધિકારી ઓ આપણા નેતાઓ પાસે નાક ધસતા આવશે.

પરમાત્મા તમને મેં સ્વચ્ચે છે તે નિશ્ચય કરવાનો અને તેને અમલમાં ચૂકવાનું બળ આપે અને તમારું સૌનું કલ્યાણ કરે."

યુરોપના યુધ્ધમાં થરમોપોલીના યુધ્ધે અમરત્વ મેળવ્યું છે. એ યુધ્ધમાં અનેક પુરુષ યોદ્ધાઓએ વીરોચિત પ્રાણદાન દધને યુરોપના ઇતિહાસમાં અમર નામના નોંધાવી છે. આ એકજ વીરતાના ઉદાહરણને પાશ્ચાત્ય પ્રજા જગત સમક્ષ મુકે છે, જ્યારે રાજપુતાનામાં કેડીએ કેડીએ થરમોપોલી રચાઈ હોવાની અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ટૉડ સાક્ષી પૂરે છે. અને ગુજરાતમાં—અરે સારાયે હિન્દુસ્તાનમાં ઠેકઠેકાણે અહિંસક થરમોપોલી રચાઈ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

મરોલીના રાનીપરજ આશ્રમ પર ઉષાના આછા આછા કિરણો પથરાઈ રહ્યાં હતા. પ્રાતઃ પ્રાર્થના પૂરી થઈ અને ‘રાખ’ પીવાના વિધિનો આરંભ થઈ રહ્યો હતો. કરતુરબા, મીઠું બહેન પીટિટ અને અન્ય સ્વયંસેવિકા બહેનો સ્વસ્થ ચિત્તે રાખનું પીણું પીવાને એકઠાં થઈ રહ્યા હતા. સર્વ આવીને બેઠા અને રાખ ભરેલા જાલીયાં આવવા લાગ્યા, ત્યાં તારખાતાનો એક માનવી આવી પહોંચ્યો. રાખ પીવાનું માંડી વાળીને સૌ તાર સમાચાર સાંભળવાને અધિરા થઈ ગયા.

“અમને કરતુરબાના સાથની જરૂર છે.”

આ ટૂંકાક્ષરી સંદેશાએ સૌને ક્ષુબ્ધ કર્યા. કરતુરબા તારનો મર્મ સમજી ગયા અને રાખના જાલીયાને હાથ અડકાડ્યા વિના જ ઉભા થઈ ગયા. ઉતાવળા ઉતાવળા બહાર જવાની એ તૈયારી કરવા લાગ્યા.

ખાને એ સંદેશો બેરસદથી મળ્યો હતો. બેરસદના બહાદુર ખેડૂતોએ દેશની ખાતર વહાણું વતન, ઘરખાર, ઢોર ઢાંખર, બધુંય છોડી જંગલમાં વાસ કર્યો હતો. સરકારને મહેસુલ ન ભરવા ખાતર એમણે જેલ અને મારપીટ સહન કર્યા હતા. ખેડૂ-

તોના જીવન નિર્વાહનું એક માત્ર સાધન જમીન તે પણ હરરાજ થઇ ગઇ હતી.

પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, દારૂતાડીની દુકાનોની ચોકી, મહેસુલ ન ભરવાની સલાહ આપવાની દેશ સેવા કરી રહેલી બોરસદની બહેનો પર સરકારી દમનના પ્રચંડ પૂર વહયાં અને અનેક આબાલ વૃદ્ધ બહેનો ધાયલ થઇને હોસ્પીટલમાં પડી. સારા થે ગામમાં હાહાકાર વર્તી ગયો. આસપાસના ગામડાઓમાં ય ત્રાસ અને ભયનું ભયંકર મોજું ફરી વળ્યું; અને એથી જ હોસ્પીટલમાં ધાયલ થઇને પાટા પીંડી બંધાવેલી બહેનોએ કસ્તુરબાને બોરસદ આવી ગામને હિંમત આપવાને તાર કરી બોલાવ્યા હતા.

“બા આ તમે શું કરો છો?” મરોલીના એ આશ્રમના પ્રાણુ મીઠું બહેન પીટિટ બાની ઉતાવળી તૈયારી બેઠને ગભરાઇ ગયા; અને એથી બાની તબીયત બગડી જવાની ચિંતા કરી બોલ્યા. “તમારી શક્તિ ક્યાં છે? લોહીનો ઝાંટોય નથી એટલે તો ડાકટરોએ તમને આરામ લેવાનું કહ્યું છે. તમારા વતી હું જ બોરસદ બહીં છું. તમે તમારે અહીં રહો.”

“બોલીસોનો લાઠીમાર બહાદુરીથી ખાનારી બહેનોની પડખે મારે ઊભા રહેવું જ જોઇએ. બાપુ હોત તો અત્યારે એમની પાસે જ હોત. પણ આજે એ છૂટા નથી.” કામળ અને બીજી આવશ્યક વસ્તુઓ શેલીમાં મૂકીને તૈયાર થતાં થતાં કસ્તુરબાએ જવાબ આપ્યો. બા ઉતાવળા ઉતાવળા બોરસદ જતી ગાડી પકડવાને સ્ટેશન જવાને રવાના થયા. આશ્રમવાસીઓ દિગ્મુઠ બનીને એ વૃદ્ધ સત્યાગ્રહીનો ઉત્સાહ અને ધર્મ જોઇ રહ્યાં.

બોરસદ પહોંચીને બાએ હોસ્પીટલમાં ધાયલ થઇને પડેલી બહેનોને મળી ઉત્સાહીત કરી, એટલું જ નહિ પણ ગામપર

છવાયેલા ભય અને ત્રાસના વાતાવરણને દૂર કરી પ્રેરણાના નવ પૂર વહાવ્યા. પોતાની લથડતી જતી તખીયતની જરાકે પરવાહ કર્યા વિના બાએ સવારથી માંડીને મોડી રાત સુધી ખડે પગે રહીને સ્થાનિક કાર્ય કરવા માંડ્યું. સ્થાનિક આગેવાનોને મળી ગામમાં બનતા બનાવોની તપસીલવાર વિગત બજાવી; જરૂર જણાય તો નિવેદનો બહાર પાડવા, હૉસ્પિટલમાં સુશ્રુષા કરાવી રહેલાં સ્વયંસેવકો અને સ્વયંસેવિકાઓના સ્વાસ્થ્યની પૂછપરછ કરવા જવું, નિરુત્સાહીઓને ઉત્સાહિત કરવા વિગેરે ભરચક કાર્યક્રમ પર બંતે જ ધ્યાન આપવા જતાં કરતુરખાની તખીયત કથળી. નડીયાદથી ડોક્ટરો આવ્યા અને બાને તપાસ્યા ; અને આરામની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવાનું બહેર કયું અને સાથોસાથ બાને ચેતવણી પણ આપી કે “અમારૂં કહ્યું નહિ માનો તો તખીયત વધુ બગડશે અને છુરૂ પરિણામ આવશે.”

“પણ મને તો કંઈ લાગતું નથી. હું તો બાપુના પગલે પગલે ચાલવા સિવાય બીજું કોઈ કામ કરતી નથી. બાપુની ગેરહાજરીમાં કામ કરવાનો તો મને આ સુયોગ મળ્યો છે. આરામ લેવાનું તો મારાથી બની શકશે નહિ.”

ડોક્ટરો નિરાશ થયા; અને કરતુરખાએ એક સત્યાગ્રહીને છાંને એ રીતે પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યેજ રાખ્યું.

સત્યાગ્રહના અવલ બળે રાક્ષસી સામગ્રીવાળી બ્રિટિશ સત્તનત થંભી ગઇ, જડ ઉપાયો નિષ્ફળ નિવડ્યા અને જે પુરુષને ભયંકર રાજદ્રોહી ગણીને પોતાની મરજીમાં આવે ત્યાં સુધી પીંજરામાં પૂરવામાં આવ્યો હતો તે મહાપુરુષને વાઇસરોયે

છોડી મૂકવાનું, જેલની દિવાલ બહાર લાવીને સમજાવવાનું અને સુલેહ કરવાનું સરકારને જગત ભરમાંથી કહેણ મળ્યું; અને એક દિવસે મધરાતના ચંદ્રના પ્રકાશમાં યરોડા નજીકના ખડકી સ્ટેશને ગાંધીજીના અટ્ટહાસ્યનો પ્રકાશ ભળી જતો જાયો. આવરકોટ ચઢાવ્યાં છતાં ધ્રુજતા જીવાનો એક પાતળી ચાંદર ઓઢીને પુનાની ઠંડીમાં એ ડોસાની સામે જોષ રહ્યાં હતા.

ગાડી આવી, ગાંધીજી મુંબઈ જવા ઉપડ્યા; અને મુંબઈમાં ચૂપચાપ સીધા ઉતારે પહોંચી ગયા. લોકોને ખબર પડી ગઈ અને જોતજોતામાં સ્વ. રેવાશંકર જગજીવન ઝવેરીના ગામદેવી પરના બંગલા આગળ માનવ સાગળ ઉછળવા લાગ્યો. પોતાના પરમ પુરુષને નજરે કરી નિહાળવાને લોકો અધિરા બન્યા અને ‘મહાત્મા ગાંધીની જય’થી આકાશ ગજવી ગાંધીજીને દર્શન દેવા બહાર નીકળવાની ફરજ પાડી. બંગલાની બારીમાંથી ડોકીયું થયું અને પાછું વાતાવરણ ગાળી ઉઠ્યું: ‘મહાત્મા ગાંધીજીની જય.’”

એ પછી વાઘસરોય અને ગાંધીજી વચ્ચે મસલતો થઈ અને અનેક વાટાઘાટો પછી સંધીની શરતો પર અરસપરસ સહીઓ થઈ. બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા અને દેશમાં આનંદનો મહાસાગર ઉમટ્યો

ઇશુભક્ત ધરવીને કરેલી સંધિ નવા વાઘસરોય વિલિંગ્ડનને પસંદ ન હતી. દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી ગાંધીજી ઉપર તથા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ ઉપર પત્રો અને તારો આવવા લાગ્યા કે સરકાર સંધિ ભંગ કરે છે. કાર્યવાહક સમિતિમાં સરહદ, યુક્તપ્રાંત, બોરસદ, બારડોલીના હેવાલો રજુ થયા. એમાં પણ એ જ વાત હતી. ગાંધીજી વિમાસણમાં પડ્યા. તેઓ તો સંધીનામાને—ગાંધી ધરવીન કરારને પવિત્ર

કરાર માનતા હતા. ચોખેર સંધિ ભંગ થતો જોઈ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ સરકારને તાર કરી જાહેર કરી દીધું કે અમારો પ્રતિનિધિ ગોળમેજીમાં હાજર નહિ રહે. અને ગાંધીજીએ પણ વાઇસરોયને પત્ર લખી સરકાર સંધિ જાળવવા માગે છે કે કેમ તે પૂછાવ્યું.

‘મહાસભાએ સરકાર ઉપર સંધિ તોડ્યાનો આરોપ મૂક્યો છે તે જુદો છે.’ સરકારનો જવાબ આવ્યો.

‘ખુલાસો કરવાની જરૂર લાગે તો રૂબરૂ મળું.’ ગાંધીજીએ તાર કયો.

‘રૂબરૂ મળી જઓ તો સારું.’ સરકારે જવાબ આવ્યો; અને ગાંધીજી સરદાર વલ્લભભાઈની સાથે સીમલા ગયા. પંડિત જવાહરલાલજી અને ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને સાં જોલાવી લીધા.

વાઇસરોય સાથે વાટાઘાટ શરૂ થઈ. વાઇસરોય કંઈક ઢીલા પડ્યા. ‘પ્રજને અન્યાય ન થાય અને મહાસભાનું માન જાળવાય’ એટલી મુખ્ય વાત ગાંધીજી માટે હતી.

આખરે સીમલાની મસલત પૂરી થઈ અને મહાત્માજીને વિલાયત જવાનો માર્ગ સરળ થયો.

સ્ટીમર ‘રજપૂતાના’ એક વાગે ઉપડવાની હતી પણ તે મહાત્માજીને લઈ જવા માટે રાહ જોતી ઉભી રહી હતી. મહાત્માજી વીસ મિનિટ મોડા પડ્યા. કોઈની પણ રાહ ન જોવાની નિયમ વાળી સ્ટીમર પણ એ દિવસે મહાત્માજીના પૂનિત પગલે પાવન થવા થંભી હોય એમ જણાતું હતું.

મહાત્માજીને છેલ્લી વિદાય દેવાને લોકોનાં ટોળેટોળાં બંદર ઉપર જમ્યા હતા. સરલાદેવીએ મહાત્માજીને રક્ષા બંધન કયું અને મહાત્માજી બંદર પર જવાને મણી લુવનમાંથી વિદાય થયા.

મહાત્માજીનો આખોયે દેહ પુષ્પોથી ઢંકાઈ ગયો હતો. ઠેરઠેર પુષ્પ વૃષ્ટિ થતી હતી. બંદર પર પહોંચતાં જ લોકોએ તેમને ‘મહાત્માજીની જય’ અને ‘વંદેમાતરમ્’ના ગગન ભેદી પોકારોથી વધાવી લીધા.

મેલ સ્ટીમર પર કોઈને નહિ ચડવા દેવાના કાનુનનો છડે ચોક ભંગ થઈ રહ્યો. સ્ત્રીઓ, બાળકો અને પુરોનો મોટી સંખ્યા સ્ટીમર પર ચડી ગઈ અને સાગરની સ્પર્ધા કરતો લાખો માણસોનો પ્રચંડ મહાસાગર ઘુઘવી રહ્યો.

આ પ્રચંડ માનવ પૂરને નમ્રતા, વિનય અને સ્મીતથી વિધીને કસ્તુરબા પોતાના વીર પતિને વિદાય દેવા આવી પહોંચ્યા.

“મારી સલામતી માટે તમે જરાપણ ભય રાખશો નહિ. હું તો હંમેશા સુરક્ષિત જ છું.” ગાંધીજીએ સ્વાગત સ્વીકારતાં સ્મીત વદને કસ્તુરબાને કહ્યું.

અને ગાંધીજીના પૂનિત પગલે પાવન થયેલી સ્ટીમર ‘રજપૂતાના’એ મુંબઈનો કિનારો છોડ્યો.

ઈંગ્લાંડના રાજમહેલ ‘સેન્ટ જેમ્સ પેલેસ’ ના આલીશાન હાલમાં લોર્ડ સેંકીના પ્રમુખપદે ગોળમેજી પરિષદ મળી; અને ગાંધીજીએ હિન્દનો કેસ રજુ કર્યો; હિન્દ અને ખ્રિસ્તન મિત્ર બને એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી:—

“હિન્દુસ્તાનને તલવારથી થોડો વધારે વખત કબજે રાખી શકાય પણ એથી લાભ છે? ખ્રિસ્તનની આર્થિક સ્વતંત્રતા ને હિન્દ કેવું મદદગાર થશે? ગુલામ પણ બળવાખોર હિન્દ? કે સમાન ભાગીદાર, આપત્તિમાં જોડાણેડ ઊભનાર, સુખ દુઃખનું સાથી હિન્દુસ્તાન! જરૂર પડે તો સ્વેચ્છાએ હિન્દ ખ્રિસ્તનની જો-

ડાબેડ લડવાને તૈયાર થાય. પણ તે જગતની કોઈ એક જાત કે કોઈ એક માનવીને લૂંટવા માટે નહિ, પણ આખા જગતના કલ્યાણ માટે હશે. મારે મારા દેશને માટે સ્વતંત્રતા જોઈએ છે. પણ મારે એવી સ્વતંત્રતા નથી જોઈતી કે જે માનવ જાતના પાંચમા ભાગનું મારું રાષ્ટ્ર હોષને પછી મારે દુનિયાની કોઈ જાત અથવા વ્યક્તિને એ સ્વતંત્રતાના જોરે લૂંટવી છે. મારે મારા દેશને માટે સ્વતંત્રતા જોઈએ છે પણ એજ સ્વતંત્રતા માટેનો દરેક નિર્જાળ કે બળવાન જાતિનો સમાન હકક હું સ્વીકારું કે સાચવું નહિ તો હું એ સ્વતંત્રતાને લાયક ન બનું.”

ગાંધીજીની આ બધી દલીલો, વિનંતિઓ ચાલી નહિ. યુક્તિ પ્રયુક્તિથી હિન્દુસ્તાન હઠીવું અને દુરાગ્રહી છે એમ બતાવવાની ઇચ્છા-એ ચાલખાજી કરી. ગોળમેજીની પૂર્ણાહુતિ થઈ અને ગાંધીજી ખાલી હાથે હિન્દ આવવાને પાછા ફર્યા.

ગાંધીજી ઇંગ્લાંડ છોડવાની તૈયારી કરતા હતા એ વખતે બંગાળમાં નવાનવા ફતવાઓ કાઢીને અત્યાચારો શરૂ થઈ ચુક્યા હતા. ક્રાંતિકારી હિંસક ચળવળને દાખી દેવાના એાઠા હેઠળ બંગાળમાં લશ્કર ગોઠવ્યું, પોલીસ જમાદારોને વધારે સત્તા આપી અને કેટલાય નવ લોહીયા જુવાનોને કચેરીમાં કામ ચલાવ્યા વિના જ જેલમાં પૂર્યા અને કાળાપાણીએ ધકેલ્યા.

લોર્ડ ઇરવીને અગિયાર ઓરડીનન્સ કાઢ્યા તો લોર્ડ વિલિંગ્ડને તેર કાઢ્યાં. અને મહાસભાના છત્ર તળેની બધી એ સંસ્થાઓના કાર્યોને ગેરકાયદેસર ઠરાવવાના ચત્નો શરૂ થયા.

ઇંગ્લાંડની ગોળમેજી પરિષદની કાર્યવાહીથી અને ગાંધીજીને મળેલી નિષ્ફળતાથી જનતા બહુલીથી થઈ ગઈ હતી. પોતાના

સર સેનાપતિની ગેરહાજરીમાં, પોતાના કોઈ પણ કાર્યથી ગેરસમજુતી ન ફેલાય એની લોકો કાળજી રાખી રહ્યા અને ગાંધીજીએ ફરમાવેલ આ દેશના-રચનાત્મક કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવાનું કાર્ય અંતઃકરણપૂર્વક અપનાવી રહ્યા હતા.

કસ્તુરબા ગુજરાતમાં ઘમ્મી રહ્યાં હતા અને ગાંધીજીના પ્રિય રચનાત્મક કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકી રહ્યાં હતા.

“બાપુ તો અમને સાવ ભૂલી જ ગયા છે.” સરભોણના ખેડૂતે કસ્તુરબાને ફરીયાદ કરી. ગાંધી-ધરવીન કરારના થઈ રહેલા ભંગની એણે પોતાની રીતે બાને ફરીયાદ કરી.

“બાપુ તો હિન્દી જનતાના ભલા માટે બધું જ કામ કરી રહ્યા છે.” બાએ એ ભલા ભોળા ખેડૂતને ઉત્તર આપ્યો. “તમારે એ ભલું કર્યા વગર રહેનાર જ નથી. તમે કંઈ ચિંતા ન કરો. હું બાપુજીને તમારી ફરીયાદ જરૂર કહીશ.”

ગાંધીજીને ઠેર ઠેર મળી રહેલી નિષ્ફળતાથી કસ્તુરબાને જરા કે નિરાશા નહોતી થઈ. એ તો અતિ ઉત્સાહથી પોતાનું કામ કરી રહ્યાં હતા.

સેંકડો સ્ત્રી પુરૂષો અને બાળકો ગામની ભાગોળે વહેલી સવારથી કોષના આવવાની મેઘની માફક પ્રતિક્ષા કરતાં ટાળે વળી રહ્યાં હતા. ગ્રામ્યલોકની મેઘનીમાં થતી જયની પ્રચંડ ઘોષણાઓથી આખું જ ગામ ગાજી ઉઠ્યું હતું. કોઈ પૂણ્ય તીથીના પર્વની બાજે ઉજવણી કરવા આખું જ ગામ હલમલી રહ્યું હતું.

એ કરમસદ-વીર વીરૂલભાઈ અને સરદાર વલ્લભભાઈ નું જન્મ ગ્રામ હતું અને એ ઉજવણી, એ મહોત્સવ પૂજ્ય

કસ્તુરબાના દર્શન કરવાનો હતો. યુગાવતારની અર્ધાંગનાને અંતઃકરણ પૂર્વક-અંતરના ઉમળકાથી આવકારવાને એ પડા-પડી હતી.

આઠ વાગ્યાનો સમય થયો અને કસ્તુરબા ખેડા જીલ્લાના સરમુખત્યાર ભક્તિલક્ષ્મી બહેન સાથે આવી પહોંચ્યા. ‘મહાત્મા ગાંધીજી ની જય’ ‘પૂજ્ય કસ્તુરબા ની જય’ લોષણાથી સારંગ વાતાવરણ ગુંજી ઉઠ્યું. ગામના પ્રસિદ્ધ બાપેશ્વર મહાદેવના વિશાળ ચોગાનમાં સત્કાર સમારંભ ગોઠવાયો અને ‘એ શબ્દો બોધના’ કહેવાની બાને આગ્રહ ભરી વિનંતિ થઈ.

“આજે મારું અત્રેનું આગમન વીર વલ્લભભાઈ અને વિકૃલભાઈના અતિવૃદ્ધ માતૃશ્રી જેઓ એક સદી પૂરી કરવાની સમીપમાં છે, તેમનાં દર્શનનો લાભ લેવા માટે છે.” ગામની એકઠી થયેલી આબાલ વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષોની પ્રચંડ મેદની સમક્ષ પ્રવચન કરતાં કસ્તુરબાએ કરમસદ આવવાનો પોતાનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત કર્યો અને વધુમાં જણાવ્યું કે “જેડા જીલ્લાના ખેડુતો કે જેમને સરકારી યાદીમાં સંસ્કૃત ગણવામાં આવ્યા છે તેમને મારે શું કહેવાનું હતું ? તમે સર્વ છાપાદ્વારા ભારતની મુક્તિના સંગ્રામ હરહંમેશ વાંચો છો. આપણા નેતાઓ આપણા પતિઓ પુત્ર-પુત્રીઓ આજે હજારોની સંખ્યામાં આઝાદી માટે કારાવાસમાં પૂરાયા છે. આપણી સત્ય અને અહિંસાની, બલિદાનની અને વિદેશી માલના બહિષ્કારની લડતથી સરકાર ચકીત થઈ છે. ચેન કેન પ્રકારેણ કાંગ્રેસ નાયકો સાથે સમાધાની કરી લાકડાના લાકુ મોડરેટ ભાઈઓને પીરસવા મંથન કરી રહી છે. કાંગ્રેસ નાયકોના કથન મુજબ આજે લઘુમતી કોમોના પ્રતિનિધિઓ વિલાયતમાં અરસ પરસ દાંતીયા કરી રહ્યાં છે, જ્યારે ભારતમાં કાંગ્રેસનું બળ દર દર ગામડામાં પ્રસરતું જાય છે.

આ સાંપ્રત લડતનો સાર છે.

આપણે સર્વે એ આ લડતમાં ફાળો આપી ઋણમુક્ત થવાની વિના વિલંબે તૈયારી કરવાની છે. આપણા નાયકોએ મહેસુલની અને વિદેશી માલના બદ્ધિકારની લડત ઉપાડી છે, તે સારી યજ્ઞતાને વિદિત છે. આપણે ખાસ કરીને મીલનું કાપડ પણ ન વાપરતાં હાથ કંતામણ અને વણાટનું કાપડ તૈયાર કરી વાપરવું. બહેનોએ તો આ કાર્યમાં ભારે સાથ આપવો ઘટે. દેવ મંદિરમાં નિયમિત દર્શન કરવાની માફક નિયમસર હંમેશ કાંતવાની જરૂર છે. બહેનો પરદેશી કાપડ પરનો મોહ જરૂર છોડે અને કાંતવાનું કાર્ય કરી પુરૂષોના અને દેશના કાર્યમાં સહાય કરે. પરદેશી કાપડનાં આપારીઓ શ્વર સ્વાર્થ માટે કાપડ વેચવું બંધ કરે, તો આગે વિવિધ સ્થળે રોકાતું સ્વયંસેવકોનું બળ કોંગ્રેસને અન્ય લોકોપયોગી કાર્યમાં થોળ સાંપ્રત લડતને તિવ્રતર બનાવવાનું સુગમ પડે.

વીરોને મારે કહેવાનું કે પૂજ્ય મહાત્માજીએ ખેડૂત તેમજ દરિદ્રનારાયણોના ઉદ્ધારની જ આ લડત ઉપાડી છે અને તેમને ભરોસે રહ્યા છે. તો બારડોલી-બોરસદના ખેડૂતોની માફક મક્કમ રહી સરકારનો સામનો કરવાનો છે. જનમાલ, મિલકત સઘળું ફના થાય તો થવા દેવાનું છે. સરકાર દમનનીતિ કરી મારે તો પણ ભય તજવાનો છે. મરણ તો કોને નથી આવવાનું? મારનાર અને માર ખાનાર બન્નેની એજ ગતિ છે. ત્યારે સત્ય કર્મ કરતા મરીશું તો સ્વર્ગ મળશે અને જીવતા રહ્યાં તો કીર્તિ મેળવશું. માટે પ્રભુજી રામચંદ્રની માફક ખેડુતો એ 'પ્રાણ બચ અરુ વચન ન બચ' એ સુત્રનું યથાર્થ પાલન કરવું.

પરમાત્મા એ સર્વ કરવાનું બળ તમને અર્પો અને શ્રદ્ધા રાખી કોંગ્રેસના કાર્યને વેગ આપો એટલું ધરજી છું. આપ

સર્વનું કુશળ થાઓ.”

કસ્તુરબાનું આ પ્રવચન સાંભળી-વાંચી એમ કાણુ કહેશે કે એ નિરક્ષર હતા ? દેશ ભક્તિથી વંચીત હતા ?

મુંજમના કિનારે ગાંધીજી પગ મૂકે એ પહેલાં જ સરકારે જનગૃત હિન્દના જોર અને જોમની જવલત મૂર્તિસમાં જવાહરલાલજીને જોલના સળિયા પાછળ હાસેલી દીધા. રોષથી સારો થે રાષ્ટ્ર ધગધગી રહ્યો.

ગાંધીજી ને મળવા પ્રાંત પ્રાંતના નેતાઓ મુંજમ આવ્યા. ફરીયાદોનો ઢગલો થયો. ‘જંગાળ, યુક્ત પ્રાંત અને સરહદમાં શરૂ થયેલ દમનનો અને પંડિત જવાહર, ખાનસાહેબ વિગેરેની ધરપકડનો ખુલાસો કરવા કૃપા કરો’ એવો તાર ગાંધીજીએ વાઇસરોયને કર્યો.

‘સરકારે બધું ય વ્યાજબી કર્યું છે’ એવો સરકારે ઉત્તર આપ્યો.

અને ન્યાય ન મળે તો લડત આદરવાનો મહાસભાની કાર્ય-વાહક સમિતિએ કરેલો ઠરાવ અને લડતનો કાર્યક્રમ ગાંધીજીએ સરકારને મોકલી આપ્યો.

‘મહાસભાની ધમકીને સરકાર પહોંચી વળશે’ નો સરકારનો વળતો જવાબ મળ્યો.

‘લાચારીથી સવિનય ભંગની શરૂઆત કરવી પડે છે. મહાસભા તમારી ધમકીને વશ થઈ શકે તેમ નથી. જરૂર પડશે તો એ પૂર્ણ સ્વરાજ ખાતર મરી શીટશે.’ ગાંધીજીએ સરકારને આખરી ખબર આપી.

મુંબઈ નગરી ભર ઉંઘમાં હતી ત્યારે પોલીસ કમીશ્નરે ગાંધીજીને ગિરફતાર કર્યા અને એમને લઇને પૂનાના માર્ગે પળવત્યાં. શહેરમાં પ્રચંડ હડતાલ પડી. દેશભરમાં ખબર પહોંચી ગયા અને સારો એ દેશ-એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ખળ-ભળી ઉઠ્યો.

હરિજનના અલગ મતાધિકાર માટે ગાંધીજીએ હિન્દી પ્રધાન સર સેમ્યુઅલ હોરને પત્ર લખ્યો અને મરણ પર્થત ઉપવાસ પર જવાનો નિર્ણય બહાર પાડ્યો.

ઉપવાસ લંબાયા અને ગાંધીજીની અશક્તિનો પાર ન રહ્યો. દેશનેતાઓ દોડતા આવ્યા અને ઉપવાસ છોડી દેવાને સમજાવવા લાગ્યા. હરિજન નેતા આંબેડકર, સમુ-જયકર, અને ગાંધીજી વચ્ચે ખૂબ ખૂબ મંત્રણાઓ ચાલી અને અનેક અટપટા પ્રશ્નો ઊભાયા.

ઉપવાસથી ગાંધીજી લેવાઈ ગયા અને એમના જીવન માટે સારાં એ દેશને આશંકા ઉપજી. સરકારે સાબરમતી જેલમાં સબ ભોગવી રહેલાં કસ્તુરબાને યરોડા જેલમાં ગાંધીજીની સેવા સુશ્રુષા માટે આજીવામાં આવ્યા. કસ્તુરબા હંમેશની માફક ધીર અને ગંભીર હતા. પતિની માંદગીથી થતા આંતરિક ક્ષોભ અને માનસિક ઉદ્વેગને એમણે અલ્પાંશે પણ કોઇની નજરે ચઢવા દીધા નહિ.

“વળી આ પાછું શું?” મહાત્માજીની સાનિધ્યમાં આવતાં જ બાએ કિચાર્યું. ગાંધીજી નિસ્તર હલ્લા; પણ એ પરસ્પરના સંદર્શનમાં અનેક મૂકવાતો કહેવાઈ ગઇ અને અણુ ઉકલ્યા પ્રશ્નો ઉકેલાઈ ગયા.

આખરે નેતાઓને વાટાઘાટોમાં સફળતા મળી અને

ગાંધીજીને ઉપવાસ છોડી પારણું કરાવવાનું હતું. જેલ સુપ્રી-
ન્ટેન્ડન્ટ કર્નલ ડોમ્બે મહાત્માજીને અભિનંદન આપ્યા અને
પારણું ખાના હસ્તેજ થાય એમ ઇચ્છ્યું.

યરોડા જેલના એ યાર્ડમાં પાણીના છંટકાવ થયા. કવિવર
ટાગોર, સરોજની નાયકુ, વાસંતીદેવી, સ્વરૂપરાણી નેહરૂ,
ઉર્મિલાદેવી, સરદાર વલ્લભભાઈ, મહાદેવ દેસાઈ, શેઠ અંબાલાલ
અને તેમનું કુટુંબ ગાંધીજીની આસપાસ ગંભીર ઉભા
રહ્યા. કવિવરે ખંગાલી ભજન ગાયું, પ્રચુરે શાસ્ત્રીએ
વેદોચ્ચાર ઉચ્ચાર્યા, અને ગાંધીજીનું પ્રિય ‘વૈષ્ણવ જન’નું ગીત
ગવાયું. ઈશ્વરનો પરમ ઉપકાર મનાયો અને કસ્તુરબાએ
મુસંખીનો રસ ભર્યો પ્યાલો ગાંધીજીના હોઠે અડકાડ્યો—એ
પરમ પુરૂષને પારણું કરાવ્યું. જેલમાં મીઠાઈ અને ફળો વહેંચાયા
અને દેશભરમાં મહાન ઉત્સવ મનાયો.

૨૧ રાજકોટની પ્રજાએ અહિંસામય લડત ચલાવ્યા બાદ પ્રજા
તરફથી સરદાર વલ્લભભાઈ અને કાઉન્સિલ સમેત
રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ વચ્ચે માનભર્યું સમાધાન થયું અને
સૌ કોઈની ખુશાલી વચ્ચે લડતની પૂર્ણાંતિ થઈ. પણ ઠાકોર
સાહેબ તથા તેમની પ્રજાએ મળીને કરેલું સુંદર કામ રાજકોટના
બ્રિટિશ રેસીડન્ટે ધૂળમાં મેળવ્યું. રેસીડન્ટે અવસ્થિત ગુંડાગીરીથી
કામ લેવાનું શરૂ કર્યું, અને થયેલા વિશ્વાસઘાત પ્રત્યે વ્યાજબી
પણે ઉકળી રહેલી પ્રજાના નિરપરાધી સ્ત્રી પુરૂષોના જુસ્સાને
કચડી નાખવાનો યત્ન કર્યો; અને આખા ચે હિન્દુસ્તાનમાં
હાહાકાર થઈ ગયો.

કસ્તુરબાને તો રાજકોટના લોકો પર જે વીતી રહ્યું
હતું એનું એટલું બધું લાગી આવ્યું કે પોતાની વૃષ્ઠા

વસ્થા હોવા છતાં તેમજ જેલ જીવનની હાડમારીઓ વેઠવાને અશક્ત હોવા છતાં ય 'મારે રાજકોટ જવું જ નોંધ્યું' નો નિશ્ચય કર્યા વગર એ રહ્યાં નહિ. કર્તાવ્યનો સાદ સાંભળી સરદાર વલ્લભાઈની પુત્રી કુમારી મણીબહેન સાથે બા રાજકોટ જવા ઉપડ્યા. રાજકોટ રાજ્યે રાજ્યની હદમાં ઉતરતાં જ તેમની ધરપકડ કરી અને રાજ્યના દૂરના એક ગામ-સરધારના એક મકાનમાં નજરકેદ રાખ્યા.

આ સ્થળ ઘણું ખરાબ હતું. ઓરાક પાણુ એવો જ મળતો, પાણી પાણુ ચોખ્ખું મળતું નહિ. નિર્જનતા પાણુ એવીજ હતી. એમાં માણીબહેનને એમનાથી જુદા પાડવામાં આવ્યા. કરતુરબા જરાકે ડગ્યા નહિ, અને આમને આમ કારાવાસમાં દિવસો પર દિવસો વીતવા લાગ્યા. લોકોને બા માટે ખૂબ ચિંતા થવા લાગી.

દિલ કંપાવનારા જુલ્મે સાંભળી તેની તપાસ કરવા બની શકે તો શાંતિ સ્થાપવા ગાંધીજી પોતે રાજકોટ ગયા. જુલ્મેની તપાસ કરતા સમાધાન રાખના એ વચનપણાથી તૂટી પડ્યાનું એમને જણાયું. સમાધાનના અમલનો એમણે આગ્રહ કર્યો પણ ઠાકોર સમજ્યા નહિ.

આખરે ગાંધીજીએ રાજકોટ ઠાકોરના અંતરાત્માને જગૃત કરી તેમની પાસે તેમણે પોતાની પ્રજાને આપેલાં વચનનું પાલન કરાવવાના ઉદ્દેશથી અનિશ્ચિત સમયનું અનશન આદરવાનો નિરધાર જાહેર કર્યો. હિન્દ આખું ડોલી ઉઠ્યું. ગાંધીજીની તબીયત સારી ન હતી, એટલે દેશભરમાં ભારે ચિંતા થઈ. વાઘસરોયને વચ્ચે પડવા માટે હજારો તાર થયા.

કરતુરબા આ વખતે ત્રાંબા ગામમાં નજરકેદ હતા. બાપુ-

જીના અનશન પ્રતના સમાચાર સાંભળી બા ઘડીભર ચોંકી ઊઠ્યાં, પણ બીજીજ ક્ષણે બોલ્યા:—“ અનેક વખત ઇશ્વરે સહાય કરી તેમને બચાવી લીધાં છે, તેમ આ વખતે પણ એ જ ઇશ્વર તેમની રક્ષા કરશે. ”

બા ભારે હથે ગાંધીજીને જોવા રાજકોટ આવ્યા.

“ તમે ગાંધીજી પાસે રહી શકા છો. ” રાજકોટ નરેશી બાને કહેવડાવ્યું.

“ જ્યાં સુધી મારી સાથેની બહેનોને છોડવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી હું છૂટી રહેત્રા ઇચ્છતી નથી ” એક વીરનારીને જાજે તે રીતે બાએ પ્રત્યુત્તર પાડ્યો.

અને બા પોતાના નજરકેદના સ્થળ ત્રંબા ચાલ્યા ગયા.

ઉપવાસ આગળ વધ્યા અને ગાંધીજીની તબીયત ખૂબ લથડી ગઈ. ડાક્ટરો દોડતા આવ્યા અને ગાંધીજીને તપાસ્યા. “ ગાંધીજીની જીવન શક્તિ બહુ મંદ છે અને અશક્તિ અપાર છે; ” ડાક્ટરોએ પોતાના અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યા.

પ્રજનો, ધ્રુજરો જોઈ વાઈસરોએ રાજકોટ નરેશ પાસે વચન પગાવવાની ખાત્રી આપી અને ગાંધીજીને પાંચમા ઉપવાસે પારણું થયું.

ગાંધીજીના પારણાં વખતે કરતુરબા નજર કેદમાંથી છૂટીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા.

પુરાધીનતાથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સંસ્કૃત પ્રજનો ધર્મ છે. સ્વાતંત્ર્ય સંપાદનથી પોતાની શક્તિ મુજબના માર્ગો સ્વીકારી તમામ રાષ્ટ્રજનોમાં એ માટેની તમજા જગા-

વવાને એ ચત્તશીલ રહે એમ યોગ્ય મનાયુ છે પણ આઝાદીની માગણી કરતા હિન્દના પોકારને રાજદ્રોહી ગણવામાં આવે છે.

૧૯૪૨ના ઓગષ્ટ મહિનાની એ આઝમી તારીખે હિન્દી જનતાની હૃદયની લાગણી વ્યક્ત કરતો એક ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર થયો અને એ ઠરાવને અમલી રૂપ આપતા પહેલાં વાઈસ-રોય સાથે વાટાઘાટ કરી સમાધાનનો કોઈ માર્ગ શોધવાની ગાંધીજીને વિનંતિ કરવામાં આવી. પણ સરકારને મહાસભાની માગણી ન રૂચી; અને દેશભરમાં નેતાઓની પકડા પકડી થઈ. બા પણ પકડાયા અને એમને આગાખાન મહેલમાં ગાંધીજીની પાસે રાખવામાં આવ્યા. ગાંધીજીએ એકવીસ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા અને બાએ રાતદિવસ ખડે પગે રહીને એમની અશ્રુત સેવા સુશ્રુષા કરી.

એ પછી તો બાની અસ્વસ્થ તબીયતના સમાચાર આગાખાન મહેલના કારાવાસમાંથી બહાર આવવા માંડ્યાં. હૃદય રોગના સંપ્ત હુમલાઓ થવાની વિગતો મળવા લાગી. સારો થે દેશ ચિંતામાં પડ્યો. બાને જેલ-મુક્ત કરી બહારના હૃદય-રોગ નિબજાતોના ઉપચાર કરવા દેવાની સરકારને આખા થે દેશે આર્જ-વતા ભરી વિનંતિ કરી. સરકાર પોતાના વિચારમાં અડગ અને અટલ રહી.

બાને ન્યુમેનીઆનો હુમલો થયો અને તરત જ એ રોગ વધવા માંડ્યો. લગભગ ચાર અઠવાડીઆથી પથારી વશ બનેલા બા શક્તિ ગુમાવી બેઠા. અંતિમ ઘડિએ પુનાના સીવીલ સર્જને આખરી ઉપચાર તરીકે 'પેનસીલીન'ની અપ્રાપ્ય અને અજબ ઔષધિનો ઉપયોગ કરવાની હિમાયત કરી. તરત જ હિન્દી સરકારને એની જાણ કરવામાં આવી, બ્રિટિશ લશ્કરી સત્તાવાળાઓએ એલનવોલ નામના બ્રિટિશ તબીબી અમલ-

દારને આ ઔષધિ એક ઘણીજ અગત્યની વ્યક્તિ માટે જોઈએ છે માટે એક મિનિટનો વિલંબ ન થવો જોઈએ એમ કહી વિમાન મારફતે મોકલી આપ્યો. આઠ કલાકના સતત ઉડ્ડયન પછી એ ઔષધિ પૂના આવી. પણ બેશુધિ શરૂ થઈ ગયેલી હોવાથી એ ઔષધિનો કંઈ અર્થ રહ્યો ન હતો.

બા ઘણા ખરે વખત બે શુદ્ધ રહેવા લાગ્યા; પણ કેટલોક વખત આંખ બોલતા હતા.

“તને જોઈને મને ઘણા આનંદ થયો છે, બેટા.” પોતાના નાના પુત્ર દેવદાસને પોતાની પાસે આવતા ઓળખી કાઢી બા બોલ્યા.

થોડોક વખત ગંભીર નિરવતા છવાઈ ગઈ.

“સ્વર્ગદેવ પહેલાં હું મરવાની નથી.” ગાંધીજી સામું જોઈને બા પાછા બોલ્યા. “મરતી વખતે હું તમને બોલાવીશ અને તમે નહિ આવી પહોંચો ત્યાં સુધી શ્વાસ ટકાવી રાખીશ.”

આમ ખાત્રી આપી બાએ ગાંધીજીને સુઈ જવાની આગ્રહ પૂર્વક વિનંતિ કરી.

મહાશિવરાત્રિના પરમ પવિત્ર પર્વનો આયમતો સૂર્ય આગાખાન મહેલ પર આખરી પ્રકાશ પાથરી રહ્યો હતો. શિવરાત્રીના સોમવારની એ સાંજ હતી. પરમ શાંતિ પૂર્વક કરતુરખાના પુણ્યશાળી આત્માએ પતિના બોળામાં જ નશ્વર દેહને છોડ્યો.

જગતભરને એની બાજુ થઈ અને સર્વત્ર શોકની લાગણી પ્રસરી ગઈ.

આગાખાન મહેલમાં નિરવતા જેવી શાંતિ પ્રસરી ગઈ.

અંદરનો પ્રકાશ બહારથી જાંખો જાંખો દેખાવા લાગ્યો. અંદરનાં ખંડમાં કસ્તુરબાનો મૃતદેહ અખંડ શાંતિમાં સૂતો હતો. એક ઉજળી ચાદર તળે એ વૃધ્ધ દેહ નિરવ શાંતિમાં પોત્યો હતો. જરાક છેટે ઘીનો એક નાનકડો દિપક જલતો હતો. અતે વાસીઓ બાના મૃતદેહની આસપાસ ભક્તિભાવથી ઉભા હતા. સૌના બદન પર ઊંડો વિષાદ છવાયો હતો.

કસ્તુરબાના મૃતદેહને રાત્રે મહેલના ભોંય તળીયાના એક ખંડમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. અંતિમ ક્રિયા માટે લઈ જતાં પહેલાં કેસરી વસ્ત્ર હેડળ સફેદ ખાદીની સાડીમાં વીંટળાયેલા અને કપાળે કુંકુમ ચાંદ્યો ધારણ કરી રહેલા પૂજ્ય કસ્તુરબા બાણે પ્રશાંત નિદ્રા લઈ રહેલાં જણાતા હતા.

મહાત્માજીએ ગયે વર્ષે ઉપવાસ કર્યા ત્યારથી પૂજ્ય કસ્તુરબાને એમ લાગતું હતું કે પોતાનું અવસાન આગાખાન મહેલમાં જ થનાર છે. ઉપવાસના સમયે આશ્રમની એક બાળા મળવા આવી. તે વખતેજ પૂજ્ય બાએ પોતાના જેલ બહારનાં સર્વ કપડાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓને વહેંચી દેવાને તેને કહ્યું હતું; અને તેની યાદી પણ આપી દીધી હતી.

“ગાંધીજીએ પોતાના હાથે કાંતેલી અને મારે માટે ખાસ તૈયાર કરેલી ખાદીની સાડી તો મને જેલમાં મોકલી જ આપજો. મારા મરણ પછી મારા દેહ પર એ સાડી લપેટવાની છે.” પોતાની આખરી ઇચ્છા એ બાળા સમક્ષ બાએ વ્યક્ત કરી હતી.

પાછળથી આ સાડી તેમને આશ્રમમાંથી મોકલવામાં આવી હતી અને તેમની ઇચ્છા મુજબ તેમનું શબ તેનાથી જ ઢાંકવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીએ જેલની ચાદર ઓઢાડવાનો પણ આગ્રહ રાખ્યો હતો.

અંતિમ પ્રાર્થનાઓ થઇ. 'વૈષ્ણવ જનનું' સંગીત અંદરના ખંડમાંથી બહાર હલકયું. મધુર ઘંટડી વાગી. બાના મૃત દેહની આરતિ તેમના પૌત્ર મનુ બહેનના હાથે ઉતારવામાં આવી.

પુણ્યોથી આચ્છાદિત શબવાહિની પૂજ્ય કસ્તુરબાના પુત્રોએ અને સંખંધીઓએ ઉપાડી. અંતિમ સંસ્કારના સાક્ષી બનવાને આવેલા લગભગ એકસો જેટલાં માણસોએ બાના દેહને પુષ્પ-હારોથી આચ્છાદિત કર્યો; ગાંધીજીએ શબવાહિનીને હસ્ત સ્પર્શ કર્યો અને આગાખાન મહેલથી આશરે સો વાર દૂર આવેલાં અગ્નિદાહના સ્થળે લઇ જવામાં આવી.

'મંગલ મંદિર ખોલો દયામય, મંગલ મંદિર ખોલો' એ ભજન સાથે અંતિમ સંસ્કાર વિધિ શરૂ થઇ. પ્રાથમિક ક્રિયા પછી પવિત્ર વેદોચ્ચાર થયા અને બાના મૃતદેહને પવિત્ર ચિતાપર મુકવામાં આવ્યો મહાત્માજીએ પોતે સંક્ષિપ્ત પ્રાર્થના કરી—કુરાન, ગીતા અને બાઇબલમાંથી મંત્રોચ્ચાર કર્યા. ડૉ. ગીલ્ડરે જરથુસ્ત્ર મઝહબના પવિત્ર ધર્મ ગ્રંથમાંથી પ્રાર્થના ઉચ્ચારી અને મીરાં બહેને બાઇબલમાંથી મંત્રોચ્ચાર કર્યા.

"મહાદેવના અંતિમ સંસ્કારો મેં કર્યા, બાના અંતિમ સંસ્કારો તું કર." ગાંધીજીએ હળવે પગલે દેવદાસ પાસે આવી અતિગંભીર અને હૃદયદ્રાવક વાણીમાં પુત્રને કહ્યું.

ચંદન કાષ્ટની ચિતા રચાઇ રહી હતી. મૃતદેહપર ચંદન કપુર ચોપડાયા, ચિતાપર ઘી રેડાયું, દેવદાસ હાથમાં અગ્નિ શિખા લઇને ત્રણવાર ચિતાની આસપાસ ફર્યા અને પછી 'ગોવિંદ, ગોવિંદ, ગોવિંદ' ના ઉચ્ચારો સાથે ચિતા સળગાવાઇ.

ગાંધીજીનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું અને આંખમાં ઉભરાતાં આંસુ પોતાની શાલથી લુછતા દેખાયા.

ચંદન કાષ્ટની ચિતા જોત જોતામાં ભડકી. પૂર્વ તરફના પત્રનથી ભડભડાટ ઋજળેલી ચિતાની સુગંધિત ધુમ્રશિખાઓ આકાશમાં ઊડી રહી. ગાંધીજી ખીજ સમૂહ સાથે સહેજ દૂર આમલીના એક વૃક્ષની છાયામાં બેઠા બેઠા કરતુરખાના દેહને ભસ્મીભૂત થતો વવણુ વદને નિહાળી રહ્યા હતા.

અગ્નિ સંસ્કારના ખીજ દિવસનો એ ઉગતો પહોર હતો. ખાના અગ્નિદાહના સ્થળે ગાંધીજી પોતાના પુત્રો હરિલાલ, રામદાસ અને દેવદાસ ઉપરાંત આગાખાન મહેલના અન્ય સાથીદારો સાથે સાંજવાની-ટાઢી ઠારવાની અને અસ્થિ-ફૂલ ભેગા કરવાની ગંભીર અને પાવનકારી ક્રિયા કરવાને ધીર અને ગંભીર પગલે ગયા. આગાખાન મહેલના અંતેવાસીઓએ આશ્રમની પ્રાર્થનાઓ ગાઈ અને આવશ્યક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવી. ખાની ઠરી ગયેલી ચિતામાંથી યોગ્ય વિધિપૂર્વક અસ્થિ-ફૂલ વીણી લીધા; અને એમને કેળનાં પાંદડા પર રાખવામાં આવ્યા. ચંદન, ધૂપ અને પુષ્પથી એનું પૂજન કરવામાં આવ્યું. અતિમ પૂજા માટે કેટલાક સ્થાનિક મિત્રોએ મોકલેલા પૂષ્પો એ પર ચડાવવામાં આવ્યા.

પૂનાથી છ માઈલ પર આલંદી નામનું પવિત્ર ક્ષેત્ર-સ્થળ આવેલું છે. એ સ્થળને પ્રજ્ઞાલન કરીને પ્રવાહિતા થતી સરિતા ઇંદ્રયાણી અતિ પવિત્ર ગણાય છે. હિન્દની પવિત્ર નદીઓ ગંગા, જમુના, કાવેરી, સરસ્વતિ સાથે ઇંદ્રયાણીની ગણના થાય છે.

પ્રયાગ રાજના પવિત્ર ત્રિવેણી સંગમમાં પધરાવવાના મૂઠીભર અસ્થિ-ફૂલ પૂર્ણ પવિત્રતા પૂર્વક આગાખાન મહેલમાં લાવવામાં આવ્યા અને અગ્નિદાહના સ્થળ પરથી ટાઢી ઠાપ્યા પછી એકઠી કરેલી ખાની 'રાખ'ને આલંદીના પવિત્ર ક્ષેત્ર

પર ભક્તિ ભાવથી લઇ જવામાં આવી. ધાર્મિક વિધિ અને પ્રાર્થનાઓ કર્યા પછી એ ‘રાખ’ને ઇંદ્રયાણીના અરખલિત પ્રવાહે વહેતા પાવનકારી જળમાં પધરાવવામાં આવી.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોના ભયંકર આક્રમણ કાળે કસ્તુરબાના જીવને આપણા સ્ત્રી સમાજને આર્ય નારીત્વનો આદર્શ પુરો પાડ્યો છે. એ શાંત સન્નારીના જીવન સંસ્મરણ પાણી પરમ પ્રનિત અને કલ્યાણકારક છે.

બાની છેલ્લી ઘડીઓનાં સંસ્મરણો નોંધતો એક ખાસ લેખ શ્રી. દેવદાસ ગાંધીએ લખ્યો છે. શ્રી. દેવદાસ ગાંધી એ અંતિમ પળોને અક્ષર દેહ અર્પતા ઉચ્ચારે છે કે.—

“છેક છેલ્લી ઘડી સુધી બાએ કદી પણ સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધિ ગુમાવી ન હતી. રવિવારે સરકારી યાદીએ જ્યારે તેમની સ્થિતિ ગંભીર બહેર કરી, ત્યારે અનેક નિરાશાઓની વચ્ચે પણ તે આ માંદગીના ઉથલામાંથી બચી જવાની આશા રાખતા હતાં. હૃદયની કામ કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થઇ જવાના કારણે છેલ્લાં થોડા દિવસ થયાં તેમના ગુરદા પોતાનું કામ કરવામાં નિષ્ફળ નિવળ્યા હતા અને આ સ્થિતિ તાવ રહિત ન્યુમોનીઆને લીધે વધારે ગ્રંથવાણ ભરી બની હતી.

લોહીનું દબાણ ૭૫/૫૨ સુધી ઘટી ગયું હતું. ડાક્ટરોએ તે આશા છોડી દીધી હતી. સોમવારે સાંજે હું ત્યાં પહોંચી ગયો, ત્યારે તેઓ મૃત્યુની વેદના અનુભવી રહ્યાં હતાં. એ વેદના દૂર કરવાને તેમના સાથી નજરકેદીઓ ભક્તિ-ભાવ ભરી સારવાર કરી રહ્યાં હતાં. તેમણે તે રાત એમને એમ કાઢી એ ડાક્ટરી ધારણાઓથી ઉલટું જ હતું.

તેમના પૃથ્વી પરના અસ્તિત્વની એ છેલ્લી રાત્રી હતી, અને તેની દરેક દરેક પળમાં તેમના સાથીઓ અને ગાંધીજીની સારવાર તેમને મળતી રહી હતી.

અહીં જાનમાં આવતાં બા, તેમને પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ટૂંકા અક્ષરોમાં અથવા તે પોતાનું માથું સહેજ હલાવીને ઉત્તર આપતાં હતાં. એક વખત જ્યારે ગાંધીજી તેમની પાસે આવ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાનો હાથ ઉંચો કર્યો અને કહ્યું છે ?” એમ પૂછ્યું અને જ્યારે લગભગ એક કલાક સુધી ગાંધીજી તેમની પાસે રહ્યાં, ત્યારે તેમને ખુબ નિરાંત વળી હોય એમ જણાયું. એમને પંપાળતાં ગાંધીજીના હાથ ધ્રુજતા હતા. તેમની પાસે તે કેટલાંક વર્ષ નાના જણાતા હતા.

આ દ્રષ્ટે લગભગ બત્રીસ વર્ષ પહેલાંનો દક્ષિણ આફ્રિકામાંનો એક પ્રસંગ મારી દષ્ટિ સમક્ષ ખડો કરી મૂક્યો, જ્યારે બા ત્રણ માસની કેદમાંથી સંપૂર્ણ શારીરિક નિર્બળ હાલતમાં બહાર આવેલા અને રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર મારાં માતા અને પિતાને એક યુરોપિયન મિત્ર મળેલા અને તેમણે પૂછેલું કે “મી. ગાંધી, શું આ તમારી માતા છે ?”

મંગળવારની સવારમાં બાની સ્થિતિ વધારે ખરાબ બનેલી જણાઇ. સોમવારે બાને આછી આછી આશા હતી, પણ મંગળવારે તેમણે પણ આશા મૂકી દીધી, છતાં ય તેમનું ચિત્ત સ્વસ્થ હતું. સોમવારથી તે બધી દવાઓ અને પાણી સુધ્ધાં લેવાની ના પાડતા, પણ મંગળવારે બપોરે ગંગાજીનું દીપ્ત લેવાને તેમણે મોં સારી રીતે ઉઘાડ્યું હતું. આથી થોડો સમય તેમને રાહત મળી.

બપોર પછી ત્રણેક વાગે તેમણે મને તેડું મોકલ્યું અને

હું પાસે જતાં તેમણે કહ્યું: ‘હું જાઉં છું’, એક દિવસ જવાનું તો હતું જ; તો આજ શા માટે નહિ ?’

હું તેમનું છેલ્લું સંતાન તેમને પકડી બેઠો હતો. દેખીતી રીતે જ મારામાં તેમનો જીવ હતો. પણ આ તથા બીજા કેટલાક હેતુઓ અને મધુર શબ્દો સાથે વધાઈની હાજરીમાં તેમણે મારામાંથી મન ખેંચી લીધું. આ વખતના તેમના ઉદ્દગારો મૃદુ અને બિલકુલ સ્પષ્ટ હતા.

આ પછી તુરત જ તેમણે પોતાના બન્ને હાથ જોડ્યા. કાર્ષની પણ મદદ વગર બેઠાં થઈ ગયાં અને પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવીને કેટલીક મિનિટો સુધી તેમણે પોતાનાથી બંને તેટલા ઉતાવળા સ્વરે પ્રાર્થના કરી:—

“ પ્રભુ ! તું મારો આશરો છે, હું-તારી દયા માગું છું. ”

તેમના મુખમાંથી વારંવાર નીકળેલા આ ઊડતા શબ્દોનો ઉપર મુજબ હું અનુવાદ કરું છું.

આ ક્ષણોએ હું ગળગળો થઈ ગયો અને મારા આંસુ લુછવાને હું જ્યારે ઓરડાની બહાર ગયો ત્યારે તે જ વખતે આગાખાન મહેલના વરંડામાં ‘પેનીસીલીન’—અજબ ઔષધિ આવી પહોંચી હતી. એનો ઉપયોગ કરવાની ડાકટરોની ભાગ્યે જ ઇચ્છા હતી. ન્યુમોનીઆનું દર્દ એ તો માત્ર એક વધારાનું દર્દ હતું. ગુરદાઓની અંતિમ નિષ્ક્રિયતાને ‘પેનીસીલીન’ મીટાવી શક્યું હોત નહિ અને વિશેષમાં હવે ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું.

આશરે પાંચ વાગ્યે બા પાસે જવાને મેં ફરી એકવાર હિંમત એકઠી કરી. આ વખતે તેમણે પુત્રને રાજી કરવા માટેનું છેલ્લું ગંભીર સિમ્ત કર્યું. એજ સિમ્તે મને આ ૪૩ વર્ષ સુધી લાડ લડાવ્યાં છે એમ છતાંય પોતાના પુત્રને હિંમત આપવા

માટેનું મૃત્યુ પામતી વખતે છેલ્લું આશ્વાસન આપતું એ સ્મિત હતુ. મારાં માતૃશ્રી કેવળ માનવતાની મૂર્તિ જ હતાં. તેમના ગાઢ પરિચયમાં જેઓ આવ્યા છે, અને તેમનું હૃત જોયું છે, તેઓ બધાં પ્રત્યેના હૃતમાંથી મારે માટે જે અમુક અંશ બા અનામત રાખતાં તે બદલ તેમની વતી દરગુજર ચાહું છું.

બાના એ સ્મિતે પેનીસીલીનમાંના મારા રસને ફરી ઉત્તેજિત કર્યો અને ડાકટરો સાથે એ બાબત વાતચીત કરવી એ મારી ફરજ છે એમ મને લાગ્યું. તેઓ તે અજમાવવાને ખુશ હતા, પણ તેમણે આશા આપી નહિ.

બાને દર્દીભર્યા ઇન્જેક્શનો આપવાના ખ્યાલને મેં મંજૂરી આપી એવું ગાંધીજીએ જ્યારે જણ્યું ત્યારે તેમણે મારી સાથે આ સંબંધમાં વાતચીત કરવા ખાતર સાંજના બગીચામાં ફરવા જવાના તેમના નિત્યક્રમનો ભોગ આપ્યો. તેમણે કહ્યું:—

“તારી માને તું મટાડી શકીશ નહિ.”
 “તું ગમે તેવી અજબ ઔષધિ લાવીશ તો પણ તેમ તું કરી શકીશ નહિ. તું આગ્રહ કરીશ તો હું કપ્પલ રાખીશ. છતાં તારું માનવું બિલકુલ ભૂલ ભરેલું છે. છેલ્લાં દિવસ થયાં તેણે તમામ દવાઓ અને પાણી લેવાની ના પાડી છે. હવે તે ઇશ્વરના હાથમાં છે. તારી ઇચ્છા હોય તો તું વચ્ચે પડ. પણ તું જે માર્ગ લઈ રહ્યો છે તે માટે હું તને સલાહ નથી આપતો. પણ એટલું યાદ રાખજે કે મૃત્યુને જોળે પડેલી એક માતાને દરેક ચાર છ કલાકે એક ઇન્જેક્શન આપીને તેને શારીરિક કષ્ટ આપવા તું મથે છે.”

મારાથી દલીલ કરી શકાઈ નહિ. ડાકટરો ને તો ખૂબ નિરાંત વળી. મારા પિતાજી સાથેના મારા વાદવિવાદમાં આ

સૌથી વધારે પ્રેમાળ વિવાદ થયો કે તુરત જ સંદેશો આવ્યો કે “બા બાપુને બોલાવે છે.” તે ત્યાં મયા અને બાને આરામ ભર્યો ટેકા આપનારાંઓની પાસેથી તેમણે તેમને લીધાં. પોતાનાં બહા સાથે તેમણે બાને ઢળતાં બેસાર્યાં અને પોતાનાથી બને તેટલો આરામ તેને આપવાનો પ્રયાસ કર્યો.

બીજાં દશેક માણસોની સાથે હું પણ સામે ઉભો રહીને નેમ રહ્યો હતો. ત્યારે મેં નેમ્યું કે બાના ચહેરા ઉપરની છાયા ઘેરી બની રહી હતી, છતાં તે બોલતાં હતાં અને વધારે આરામ માટે પોતાના હાથ હલાવતાં હતા. એ પછી આંખના એક જ પલકારામાં એ છેલ્લી પળ આવી પહોંચી. કેટલીય આંખોમાંથી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં, જ્યારે ગાંધીજી પોતાનાં અશ્રુ પરાણે બાળી રહ્યા હતા બાની સાથે આજસુધી જે પ્રિય ભજન હંમેશાં ગાતાતું હતું તે જ ભજન અર્ધ ચંદ્રાકારે ગોઠવાતું ગયેલા જૂથે ગાવા માંડ્યું. બે મિનિટ પછી બા સ્થિર થઈ ગયાં. એમનો પ્રાણ ઊડી ગયો. મહેલમાંના એક જણે મને પાછળથી કહેલું: “અમે જમી રહીએ એનીજ બા વાટ જોતાં હતાં.” નજરકેદિની છાવણીમાં છેલ્લું ભોજન સાંજના છ વાગ્યે લેવાય છે. બાએ ૭-૩૫ મિનિટે દેહ છોડ્યો.

આ લીંટીઓ હું જ્યારે લખી રહ્યો છું ત્યારે બાનાં અસ્થિ પુષ્પ ગંગાજીમાં સોમવારે પધરાવવા માટે હું અલ્હાબાદ જઈ રહ્યો છું. બાની ઠરી ગયેલી ચિતામાંથી યોગ્ય વિધિ પૂર્વક છાવણીના માણસોએ શુક્રવારે વીણી લીધેલા મૂઠી ભરીને અસ્થિ છે અને કેળના પાંદડામાં યોગ્ય વિધિસર ચંદન પુષ્પ વગેરે સાથે તે રાખવામાં આવેલ છે.

આ રીતે મારાં માતૃશ્રીની સાથે હું પ્રવાસ કરી રહ્યો છું, છતાંય હું બહુ ધ્રું કે હું કરી કદી પણ એમની સાથે

પ્રવાસ કરી શકવાનો નથી. આ અરિથને એ મહા નદીના સંગ-
મમાં પધરાવવાનો વિધિ કરવો જોઈએ એવો ગાંધીજીનો સ્પષ્ટ
નિર્ણય હતો. તેમણે મને કહેલું કે “કરોડો હિન્દુઓ આ ક્રિયા
કરે છે અને આ કરવાથી તારી માતા ખુશ થશે.” ગાંધીજીના
આ નિર્ણયને પૂર્ણ પંડિત મદનમોહન માલવીયા તરફથી આવેલા
તારથી ટેકા મળ્યો. તેમણે પણ એ વિધિ કરવો એવી પોતાની
ષ્ટ્ઞા દર્શાવી હતી.

રાખનો મોટો ભાગ તો રિવાજ પ્રમાણે પૂના પાસેની ઇંદ્રા-
વણી નદીમાં પધરાવવામાં આવ્યો હતો...મારે માટે, તેમજ
શુક્રવારે સવારે સ્વર્ણદય પહેલાં નદીએ એકઠા મળેલા એ નાન-
કડા સમુદાયને માટે એ એક ગંભીર અને પાવન કારી
ક્રિયા હતી. અગ્નિ સંસ્કારને બીજે દિવસે, એકઠી
કરાયેલી રાખમાંથી થોડોક ભાગ નજરકેદની છાવણીમાં
રાખવામાં આવ્યો છે, અને એમાં કાચની પાંચ બંગડીઓનો
પણ સમાવેશ થાય છે. આ બંગડીઓ ચિતાના એકભાગ રૂપ જ
હતી અને ચિતા સંપૂર્ણ રીતે સળગી રહ્યાં પછી આ બંગડીઓ
એવી ને એવી, જરાય ફૂટ્યા વિનાની મળી આવી હતી.

બાની માંદગી ૧૯૪૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં નજરકેદની છાવ-
ણીમાં જ શરૂ થઈ હતી. એ વખતે પહેલી જ વાર હૃદય રોગનાં
ચિન્હો નજરે પડ્યાં હતા, એ પહેલાં કદી એ એમને હૃદય રોગના
હુમલા થયા નહોતા. જો કે છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષથી એમની
તબિયત તો નબળી-સબળી રહ્યાં કરતી હતી, પણ ૧૯૪૨ ના
સપ્ટેમ્બરમાં જો પહેલો ઉથલો આવ્યો એ પછીથી એમની તબિ-
યત સારી થઈ જ નહિ. શારીરિક રીતે તેમ જ માનસિક રીતે
કારાવાસનો શ્રમ વેઠવાને તેઓ શક્તિમાન નહોતાં, એમ કહેવું
જરાય અતિશયોકિત ભયું નથી. પહેલાં ઘણીયેવાર કારાવાસ

ભોગવ્યો હતો. ખાસ કરીને રાજકોટમાં દૂર દૂરના ગામડાંમાંની એ એકાંત કેદ કે જેણે એમને સદંતર ભાંગી નાખ્યાં હતાં. પણ આ છેલ્લો કારાવાસ તો પહેલેથી છેલ્લે સુધી એમને માટે ભારે આકરી કસોટીરૂપ બની ગયો હતો. એમાં એમનું મન અને એમનું શરીર ક્ષીણ થતું ગયું હતું. મહેલાતનું વાતાવરણ એમની રૂચિથી સદંતર વિરુદ્ધ હતું. કાંટાળા તારોની વાડ અને પહેરેગીરો એ દૈન્યને સંપૂર્ણ બનાવી રહ્યાં હતા.

ગયે વર્ષે એમણે પોતે જ મારી પાસે સેવાગ્રામની નીચી છતવાળા ઝુંપડાનું વર્ણન કર્યું હતું. એ ઝુંપડાઓમાં પાછા જવાને તેઓ તલસી રહ્યાં હતાં એમ જાહેર કરવામાં હું મારી વહાલી માતાનાં રમરણને કંઈ હાનિ પહોંચાડતો નથી. અચોક્કસ સમય સુધીની નજરકેદની વાત એમનાં દુઃખમાં વધારો કરી રહી હતી અને ગમે તેવી દેખરેખ અને સંભાળ તેમ જ આરામ પણ એમના મન અને આત્માને શાંતિ આપવાને અસમર્થ હતા.

ખીબં હબરો માણસો, જેમાંના કેટલાક એમનો નિકટનો પરિચય ધરાવતાં હતાં, એ બધાં પણ આવી જ નજરકેદની વાતના ભોગવી રહ્યાં છે એ વિચાર એમના દુઃખને વધારે તીવ્ર બનાવી મૂકતો હતો અને છેલ્લાં દોઢ વર્ષથી એમની એક મૂંગી પ્રાર્થના એ રહી હતી કે ખીબઓને છોડવામાં આવે તો હું અને બાપુ ભલે કાયમને માટે નજરકેદમાં રહેતાં !

એમની માંદગીના છેલ્લાં ગંભીર તબક્કાઓ દરમ્યાન એમને બે છોડી મૂકવામાં આવત તો કંઈ ફેર પડત ખરો ? એમને છોડી મૂકવામાં આવત અને સાથે સાથે એમને જ્યારે ધરજા થાય ત્યારે નજરકેદની છાવણીમાં પાછા આવવાની છૂટ મળત તો જરૂર ફેર પડત. એ સંપૂર્ણ દયાવૃત્તિ કહેવાત. પણ એ હકીકત

છે કે એમને છૂટકારાની આંદરના માનસિક સ્વરૂપનો ચ લાભ કદી મળ્યો ન હતો-કિરતારે આપેલા અંતિમ દયાભર્યા છૂટકારા સિવાય. એટલે જ્યારે મેં જોયું કે અમેરિકામાંના હિન્દી સરકારના એજન્ટે એવું નિવેદન કર્યું છે કે હિન્દી સરકારે તો કેટલી ચે વાર એમને છોડવાની ઇચ્છા કરી હતી, પણ એમણે જ એ આંદર સ્વીકારવાની ના પાડી હતી, ત્યારે મને ભારે આઘાત અને અચંબો થયો. સરકાર તરફથી આ બાબતમાં હિન્દમાં જે બહેરાત થઈ છે એથી ચે આ નિવેદન જુદું પડે છે અને અમેરિકામાં જે આ જુદી બાબતું નિવેદન વહેતું ચકાયું છે એને માટે હજી સુધી કોઈ ખુલાસો થયો હોવાનું મેં જાણ્યું નથી.

અંતમાં ગાંધીજી આ બધી કસોટીમાંથી કેવી રીતે પાર ઊતર્યા તે વિષે મેં શબ્દો કહી લઉં. તેઓ દેખીતી રીતે જ શ્રમિત થયેલા જણાતા હતા. એમના જીવનમાં આજે તેઓ જે છે તે મોટે ભાગે એમને જ આભારી છે. પણ તેઓ જ્ઞાનીના જેવી શાંતિ ધારણ કરી રહ્યાં છે અને લાગણીઓને એમની પાસેથી આશા રાખી શકાય એ રીતે અંકુશમાં રાખી રહ્યાં છે. એમની આસપાસનું વાતાવરણ ગ્લાનિ રહિત દિલગીરીનું વાતાવરણ હતું અને જ્યારે અમે ભાષણોએ શુક્રવારે નજરકેદીની છાવણીમાંથી વિદાય લીધી ત્યારે એમણે આંસુને બદલે એમનું હંમેશનું ટીખળ કર્યું હતું. એમની તબિયત સારી છે એમ હું માનું છું.”

મયાગ રાજના પ્રણય ક્ષેત્રમાં કરતુરબાના અસ્થિ-પુષ્પ જઈ પહોંચ્યા. પુષ્પોથી મટેલી પાલખીમાં એ અસ્થિ-પુષ્પ પધરાવવામાં આવ્યા. પંડિત મદનમોહન માલવીયાએ એ અસ્થિ પર પુષ્પહાર ચઢાવ્યો અને સરઘસ રચાઈ ગયું.

૧૯૩૦-૧૯૩૨ ની લડત વખતે આઝાદ મેદાનમાં મળેલી સભામાં
પૂજ્ય કસ્તુરબા

ત્રિવેણી સંગમ પર સરઘસ સાથે પાલખી આવી પહોંચી.
શ્રી. દેવદાસ ગાંધીએ ગંગા, જમના અને સરસ્વતીના પવિત્ર
સંગમ-જળમાં સ્નાન કર્યું. ગીતામાંથી કેટલાક શ્લોકોનું ઉચ્ચા-
રણ કર્યું. બ્રહ્મચારી પ્રભુદત્તે અસ્થિનિક્ષેપની અંતિમ ક્રિયા કરાવી
અને પવિત્ર નદીના પવિત્ર પાણીમાં એ પૂનિત અસ્થિ-પુષ્પને
પધરાવવામાં આવ્યા; અને “પિતૃ પાંખડી ભળી ગઇ.”

કસ્તુરીના પરિમલ છૂપાવ્યાં છૂપતાં નથી. એતો જન્મ્યાં પહેલાંજ પોતાની સુગંધ પ્રસરાવે છે. પરંતુ જેની પાસે હોય છે, એ મૃગને તો એની જરા નોટલી થે જાણ હોતી નથી.

પ્રણયશ્લોક કસ્તુરખાતું જીવન પણ એ કસ્તુરી સમું જ હતું. એમને પોતાને પોતાના ગુણોની જાણ ન હતી, પરંતુ જે મહા-નુભાવોએ એમના વતસલ સહવાસનો લાભ લીધો છે, તેમને તો એ ગુણોની જાણ થયા વગર રહી શકી જ નથી.

અને આજે જ્યારે કસ્તુરખા આપણી વચ્ચે રહ્યા નથી, ત્યારે એમનું અમર વ્યક્તિત્વ હિન્દી સ્ત્રી-જીવનના ઇતિહાસમાં કસ્તુરી સમ ચિરકાળ મહેકતું રહ્યા વગર રહેનાર નથી.

ગાંધીજીએ પોતાનો જીવન-પંથ નક્કી કર્યો અને ફિનિકસ આશ્રમ, પાશ્ચિમાત્મ સંસ્કૃતિ આત્માવિહોણી અને અને અધાર્મિક હોઇ સંસારના વિનાશનું મૂળ જણાતા સ્થાપ્યું. યોગ્ય જીવન ધરવાનો પોતાના મનોમંથનને મૂર્તિરૂપ આપવા

માંડયું; એટલું જ નહિ પરંતુ આખાય કુંડુંબને પોતાના વિચારોથી રંગવા માંડયું.

ગાંધીજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી. હરિલાલને અસંતોષ થયો. કૌટુંબિક દશા સંતોષકારક નથી, પોતાને અને અન્ય નાના ભાઈઓને કેળવણી આપવાને હજી ગાંધીજીએ કાંઈ સાધન ભેગું કર્યું નથી. જહોજલાલી, વૈભવ, માન-પ્રતિષ્ઠા અને ધન મેળવવાને બદલે ફક્ત દેશ સેવાના અને સાધુતાના પંથે તે વિચરતા હતા. ગાંધીજી પ્રત્યે તેમના હૃદયમાં અસંતોષ ધ્રુંધવાયા કર્યો.

શરીર શ્રમ કરવો, ધંધો કરવો, ઉદ્યોગ કરવો, ખીમારોની સરવાર કરવી, સંયમ, યમ-નિયમ પાળી, વ્રતો કરી સંસારની સેવા માટે તૈયાર થવું અને મોક્ષ માટે ભાથું બાંધવાની વાતો હરીલાલને ન ગમે. આધુનિક કેળવણીની સંસ્થાઓમાં પારંગત થઈ, પરીક્ષાઓ પસાર કરી, ઉપાધિઓ મેળવીને જીવન આગળ ધપાવવાની મહત્વાકાંક્ષા તેમના હૃદયમાં જગેલી તે કેમેય કરી શમે નહિ. બાના મનમાં પણ એમ જ થયા કરે.

“એમણે શું ધાયું” છે ? છોકરાને અભણ રાખવાં છે ? બધાંને લંગોટી પહેરાવવી છે. ગરીબ ભિખારી રાખવાં છે ?”

આવા ઉદ્દગારો બા વારંવાર કાઢ્યાં કરે. ગાંધીજી તેમને પ્રસંગ મળે ત્યારે સમજાવે, પણ ખરી રીતે તો એમનું હૃદય કેમેય કરીને માને નહિ.

“તમે એરિસ્ટર થયા અને દેશ સેવા કરવા શક્તિ મેળવી, તેમ અમે શક્તિ મેળવીએ અને ધનપ્રાપ્તિ કરીએ, ત્યાર પછી સાધુતાનો અને દેશસેવાનો વિચાર કરીશું.” હરિલાલ ગાંધીજી સાથે દલીલ કરતા કહેતા.

આ વિચારોએ હરિલાલના હૃદયમાં ધર કર્યું, તેમને લાગ્યું કે જ્યાં સુધી તે બાપુજી સાથે રહેશે ત્યાં સુધી તે તેમના પાસમાંથી છુટી શકશે નહિ. તેમની પાસેથી છટકવાનો આખરે તેમણે વિચાર કર્યો.

એક દિવસ ફિનિક્સમાં ગાંધીજીએ જાણ્યું કે હરિલાલ જ્ઞાનિસખર્ગથી ચાલ્યો ગયો છે અને પહેલી જ સ્ટીમરમાં દેશ તરફ ઉપડવાનો છે. તે સંજ્ઞાએ તેમનો પત્ર પણ મળેલો. ગાંધીજીને આ ખબર અસહ્ય લાગી.

“હરિલાલ, ચાલ્યો ગયો ? મારાથી અસંતોષ પામી ચાલ્યો ગયો ? તને આ શું સૂઝ્યું ? હરિલાલ, તેં આ શું કર્યું ? મને મળ્યો પણ નહિ ? હું એટલો બધો અકારો-નિર્દય લાગ્યો ? હરિલાલ, તું કેમ ચાલ્યો ગયો ?”

આમ વિહવળતાથી ગાંધીજીએ એ દિવસ હૃદયમાં બેચેની લોગવી, વ્યથા અનુભવી.

હરિલાલ સ્ટીમરમાં દેશ તરફ ઉપડે તે પહેલાં તાર કરી પાછા બોલાવ્યા અને પાછા આવ્યા ત્યાં સુધી પુત્રવત્સલ ગાંધીજીએ વિવહળતા લોગવી.

આમ છતાંય ગાંધીજી પોતાના વિચારોમાં મકકમ રહ્યા. પોતાના વિચારોમાં તેમણે સહેજ પણ ક્ષતિ આવવા ન દીધી. આખરે વિરોધ છોડી દીધો અને હરિલાલને દેશમાં જવા દીધા.

પણ ગાંધીજીના જીવન પ્રવાહનો હરિલાલે વિરોધ કરી બંડ ઉઠાવ્યું. તેની અસર બીજાં બાદઓ ઉપર પણ થઈ. બાને પણ હરિલાલનો વિયોગ સાલે. તેમની ટોકણી મણીલાલને હોય કે કાંઈક અબ્યાસ કરો, ભણો. પણ શું ભણે ? ગાંધીજી પાસે

બા વાત કરે અને ગાંધીજી તેમને કેળવણીનો—સાચી કેળવણીનો પાઠ સમજાવે.

સા. ખરમતી આશ્રમ હિન્દનું રાષ્ટ્રીય પાટનગર બની ગયેલું એ દિવસોની આ વાત છે. અનેક મહેમાનો અણુચિંતવ્યા આવી પડતા. આશ્રમના જુદા જુદા રસોડે એમના બાણા વહેંચાઈ જતાં, જેમાં સૌથી મોટો હિરસો બાના રસોડાના ફાળે આવતો.

એક દિવસ સઘળા જમી પરવાર્યા—રસોડું ઘોષ કારવીને સાફ કરી વાસી દીધા પછી બા પોતાના ઓરડામાં આરામ લેવા થોડીવાર આડાં પડ્યાં હતા. એમની તબીયત ત્યારે સારી રહેતી નહોતી, અને એ દિવસે ખૂબ થાક્યાં પણ હતા.

ગાંધીજી હળવેક રહીને રસોડામાં આવ્યા. અને ધીમે સાદે બાના રસોડાના એક ‘એસીસ્ટન્ટ’ને બોલાવ્યો પડ્યોના ઓરડામાંથી બા બગી ન બચ તેટલા માટે ગાંધીજી ધીમે સાદે બોલતા હતા. એક જ કલાકમાં કેટલાક નામાંકિત મહેમાનો આવવાના હોય એમને માટે રસોડા તૈયાર કરવાની હતી. આવનારામાં એક શ્રી. મોતીલાલ નેહરૂ પણ હતા.

“બાને તરદી આપ્યા વિના તમે છોકરાં જ ચુલો સળગાવી, શાક સમારી, બીજી બધી તૈયારી કરી નાખો અને બાની જરૂર પડે ત્યારે જ એમને ઉઠાડજો.” બાના ઓરડા તરફ જોઈને ગાંધીજીએ હોઠ પર આંગળી મૂકી કહ્યું. “અને જુઓ, એને સતાવશો નહિ; બા મારા પર નહિ ચીડાય તો તમને ઇનામ મળશે.”

અને પછી નાકે આંગળી મૂકી દબાતે પગલે ત્યાંથી સરકી

જતાં ગાંધીજી એકાદ નિર્દોષ કાવતરાખોર બાળક જેવા લાગતા હતા.

બાના 'એસીસ્ટન્ટો' એ કામકાજ શરૂ કરી દીધું. ચુલો સળગ્યો, શાક સમારાયું અને કણુક પણ બાંધીને તૈયાર કરવામાં આવી, ત્યાં કાષ્ટકના હાથમાંથી થાળી છટકીને ખણુણુ કરતી ભોંય પર પડી અને બા જગી ઊઠ્યાં. એમને મને બિલાડી હશે એટલે પોતાના ઓરડામાંથી સીધાં રસોડામાં આવ્યાં અને ત્યાં ચાલતી પ્રવૃત્તિ જોઈને દંગ થઈ ગયાં. આ બધું શાનું ધાંધલ છે એમ હસતાં હસતાં એમણે પૂછ્યું. એ હાસ્યમાં જ ગાંધીજીના કાવતરાનો ભેદ પોતે ઉકેલી લીધો હોવાનો વિજ્ય સમાયેલો હતો.

રાત્રે, બધા મહેમાનો વિદાય થયા બાદ પ્રાર્થના પછી બા એકાએક ગાંધીજી સમક્ષ પહોંચ્યાં અને આંખમાં કૈંક તોફાની ચમકાર સાથે સવાલ કર્યો:—

“તમે મને મહેમાનોનું આગમન જણાવીને વેળાસર રસોઈ કરવાની વાત કેમ ન કરી? શું હું એવી આળસુના કાથળા જેવી છું?”

“તમે નથી જાણતા, બા કે એવા પ્રસંગે મને તમારી ખીક લાગે છે?” ગાંધીજીએ પણ આંખમાં રમતા એ જ તોફાન સાથે જવાબ આપ્યો.

“તમે વળી મારાથી ખીતા રહો?” બા અવિશ્વાસ બધું ખડખડાટ હસી પડ્યા.

પરંતુ ગાંધીજી સાચું જ બોલ્યા હતા. જગતમાં ખીજ કાષ્ટનો ડર એમને ન હતો, પરંતુ પોતાની નાની શી ગૃહિણીનો ડર તો એમને હંમેશા રહેલો.

ધીરજથી ઘણી ચે ચિંતાઓ બાએ સહન કરી બાણી છે. તેમના મોટા પુત્ર હરિલાલનું વર્તન ગાંધીજીને દુઃખ ઉપજવનારું નીવડ્યું હતું, ત્યારે માતૃ હૃદયને એ વેદના કેટલી તીવ્ર લાગી હશે ? હરિલાલે કરેલો ધર્મ પટ્ટાને પ્રસંગ કેટલો આઘાતજનક નિવડ્યો હશે ? આમ છતાંય માતૃહૃદય એ માતૃહૃદય જ રહ્યું હતું.

વંદાવનમાં ગાંધી સેવા સંઘની સભામાં હાજરી આપવા જતાં પૂજ્ય ગાંધીજી તથા પૂજ્ય કસ્તુરબાને લઇને ટ્રેન દોડી રહી હતી. બા પ્રસન્ન ચિત્તે વાતો કરી રહ્યાં હતા.

કટની સ્ટેશને ટ્રેન આવીને ઉભી. ‘ગાંધીજીડી જયંના જયનાદોથી સ્ટેશનનું પ્લેટફોર્મ ગાળી ઉઠ્યું. સેંકડો ગાંધી ભક્તો ડબ્બા તરફ દોડ્યાં. એ બધાની વચ્ચેથી માર્ગ કરી એક માનવી ડબ્બાની બારી પાસે આવ્યો. એને જોઇને પહેલી હસી ઉઠી કસ્તુરબાની આંખો. એ હતા ગાંધીજીના સૌથી મોટા પણ પૂજ્ય કસ્તુરબાના સહુથી પ્યારા પણ ત્યજયેલા પુત્ર શ્રી. હરિલાલ ગાંધી. કદાચ થાકથી, કદાચ ગરીબાઇથી અથવા માતા-પિતાના મિલનના ક્ષોભથી એમનું મુખ મ્લાન દેખાતું હતું, વસ્ત્રોનું પણ ઠેકાણું નહોતું.

ગાંધીજી પાસે ઉભા રહેવાની શ્રી. હરિલાલની હિંમત નહોતી. પિતાના તેજની નિકટ જવાનું તેમનામાં ધૈર્ય પણ નહોતું. પિતાએ તેમના હાલહવાલ જોઇને કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા. તેના જવાબ પણ ધ્રુજતે હૈયે જ આપીને તુરત તે બાની પાસે પહોંચ્યા.

બાની આંખો હરિલાલને જોતાં જ પહેલાં હસી-પછી બીની થઇ. કયાં સુધી માતાના હૈયાની હેત-નીતરતી આબોએ

એને નિરખ્યાં કરીને બાએ અનેક પૂછપરછ કરી.

થોડીક મિનિટો વીતી અને ધ્રુજતે હાથે શ્રી. હરિલાલ ગાંધીએ ખીસામાંથી એક મોસ'ખી કાઢી બા સમક્ષ ધરી.

“બા, કોઈ પાસે માગીને લીધી છે—પણ તમારે ખાવી જ પડશે હોં !”

ધ્રુજતે હાથે પણ એથી થે વધુ તો ફફડતે હૃદયે બાએ મોસ'ખી લીધી; અને વળી વધુ થોડી મિનિટો સુધી બાના પ્રેમાળ મુશ્મો હરિલાલને મુજવી રહ્યા.

ગાડી ક્યારે ઉપડી, એની બાના પ્રેમાળ હૈયાની દૃઢ કોષક કીંમતી મૂડીની જેમ સાચવી લેવા મથતા હરિલાલને કે ત્યજ-થેલા પણ વહાલા પુત્રને હૈયું ભરીને નીરખી રહેલાં બાને પણ ન ખબર રહી. ‘પ્લેટફોર્મ’ છોડી ગાડી આગળ વધી ત્યાં બાના હૃદયમાંથી ઉડા નિશ્વાસ છૂટ્યાં અને ઉદ્વેગમાં કપાળ કુટીને બાએ કહ્યું:—

“અરેરે, મેં હરિલાલની માગી આણેલી એક મોસ'ખી લીધી, પણ અહીં કરડિયા ભરીને કુટ પડ્યા'તા તેમાંથી એ ભૂખ્યા દીકરાને કંઈ આપવાનું થે મને ન સૂઝયું ?” અને... બાની આંખમાંથી દેવોને થે દુર્લભ એવું પુત્રવાત્સલ્યનું ઝરણું વહેવા લાગ્યું.

એ પુત્રવાત્સલ્યનાં ઝરણુના સાક્ષીભૂત શ્રી. દુર્ગાબહેન દેસા-ઈની આંખો પણ તે વખતે ભીંજ્યા વિના ન રહી.

જ્યાં ગાંધીજી ત્યાં કસ્તુરબા તો હોયજ; અને મીઠી મમ્મ-કની છોળો પણ ઘણી થે વાર ઉછળતી જ હોય.

એક વાર બહેર સલાના અતિ ગાંધીજીએ બાને પૂછ્યું:—

“મારી સાથે આવતું છે ? સારું સારું ખાવાનું મળશે.”

બાએ હા પાડી એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું:—

“શું લગ્નના હક ભોગવવા છે ?”

નં. ગુપ્તના કેટલાક હરિજનોએ મધ્યપ્રાંતના કેાંગ્રેસ પ્રધાન મંડળમાં હરિજન પ્રધાન ન લેવા માટે ગાંધીજી સામે વિરોધ પોકાર્યો. એમાંથી કેટલાક નાદાનોની એક નાની ટોળી ઉપવાસ બહાર કરીને સેવાગ્રામ પહોંચી. અનતશત્રુ ગાંધીજીએ તે લાક્ષણિક નિખાલસતાથી એ વિરોધી હરિજનોને આવકાર્યા અને ઉપવાસનો નિર્ધાર સાંભળી એમને બેસવા-રોકાવાની સગવડ કરવા માંડી.

બાની ઝુંપડીમાં એક મોટો અને એક નાનો એમ બે ઓરડા હતા. નાનો નહાવા-કપડાં બદલવા વગેરે કામમા વપરાતો. ગાંધીજીએ બાને બોલાવી કહ્યું:—

“આ હરિજનોને તમારા મોટા ઓરડામાં રાખો.”

હરિજનોના ઉધ્ધારક ગાંધીજીની જ સામે ઉપવાસ કરવા આવેલાં આ નાદાનોને પણ ગાંધીજી આવી સગવડ આપે અને પોતાને નહાવાની ઓરડી વાપરવાની સ્થિતિમાં મૂકે એ બાને ન રૂચ્યું.

“એમને તો તમે તમારા દીકરા કરીને રાખ્યા છે તે તમારી જ ઝુંપડીમાં બેસાડો.”

“હા, પણ મારા દીકરા એ તમારા તો ખરા જ ના !”

અટ્ટહાસ્ય સાથે ગાંધીજીએ બાને નિઃશસ્ત્ર કર્યા અને એ નાદાન હરિજનોને પણ બાએ પોતાના ઓરડામાં સગવડ

કરી આપી માતૃપદની ફરજ બજવી.

ગાંધીજી પારિષદમાં જવા પહેલાં ગાંધી-ધરવીન કરારની કાંઈ કલમની સમજવટ કરવા ગાંધીજી સીમલા ગયા હતા. સાથે મીરાં બહેન, કરતુરબા અને કેટલાંક મહાસભાવાદી નેતાઓ હતા.

એક દિવસ સાંજે કરતુરબા ઉતારા પર ચિંતાતુર અને અસ્વસ્થ બનીને બેઠા હતા. ત્યાં એમને જે. એચ. સહાની મળવા આવ્યા. અને ચહેરો ઉતરી જવાનું કારણ પૂછ્યું.

“જે દિવસથી બાપુ માટેનો સુપ બનાવ્યો પણ બાપુને ખાવો બાવ્યો નાહો. હું ઘણી થે વેળા બાપુને સુપ બનાવી દઉં છું પણ બાપુને પસંદજ પડતો નથી. “બાએ પોતાની ચિંતાનું કારણ જણાવ્યું. મીરાં બહેન સુદ્ધાંએ ફરીયાદ કરી કે સુપ બરાબર ઉકળેલો લાગતો નથી. આ બધા કહેવાનો અર્થ એજ થયો કે હું કાળજી રાખતી નથી.”

સહાની બાની ચિંતાનું કારણ સમજી ગયા.

“બા, હું તમને એક રસ્તો બતાવું તેમ કરો. સુપ જે વાસણમાં ઉકળવા મૂકો એ પર ઢાંકણમાં ઠંડુ પાણી રાખો. આનું કેતું પરિણામ આવે છે એ મને કાલે કહેજો.”

બાએ સહાનીની શીખનો તુરત ઉપયોગ કર્યો. બા સુપ બનાવીને ગાંધીજી આગળ લઈ ગયા. ગાંધીજીએ રસપૂર્વક એ સુપ આરોગ્યે અને વખાણ કરવા લાગ્યા:—

“સુપ આજે તો બહુ સ્વાદિષ્ટ થયો છે. કંઈ કારણ સમજાતુ નથી” કહીને ગાંધીજી ખૂબ હસી પડ્યા. બાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ પણ સહાની પાસે જઈને એના કાનમાં કહ્યું:—

“તમારી આ યુક્તિ મારા રૃપેશીયલ પેટન્ટ તરીકે મારી પાસેજ રહેવા હો. કોઈને સુપનું રહસ્ય કહેતા નહિ હો !”

“આ ખાદી તો બહુ જાડી અને ભારે હોઈને રસોડાના તથા ખીજ ઘરકામમાં ત્રાસ પડે છે તો એટલા પુરતી ખારીક સાડી પહેરવી કે નહિ !” કરતુરબાએ ગાંધીજીને એક દિવસે પુછ્યું.

“ખાદી જો કઢંગી લાગતી હોય તો તમે ખાદી ઉતારી નાખી શકો અને જેવાં દુનિયામાં આવ્યા છો એવા જ રહીને તમારું કામ કરી શકો છો.”

મહાદેવભાઈ મરણ પામ્યા ત્યારે ફક્ત કરતુરબા જ એમની પાસે હતાં. ગાંધીજી તો પછીથી આવ્યા હતા. બાએ મૃદુ અવાજે બૂમ મારી. “મહાદેવ ! મહાદેવ !” પરંતુ ઉત્તર મળ્યો નહિ. એટલે બા નિરાશ થઈને પાછા બોલ્યા:—“મહાદેવ ! તું બોલતો કેમ નથી ? આમ જો બાપુ તને બોલાવે છે !” પરંતુ એનો ય કંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ ત્યારે અત્યંત ક્રકળી ઉઠીને રડતા રડતા બોલ્યા :—“તારા પહેલાં મારો વારો હતો ! મહાદેવ, તેં જ મને કહ્યું હતું કે ‘બા આ વેળા તમે જીવતા નહિ રહો.’ અને આજે તું જ અમને છોડી ચાલ્યો ગયો !”

પણ એ વેળા કરતુરબાને એમ સુઝ્યું નહિ કે પોતાનો વારો પણ જલ્દી જ આવનાર છે.

(‘ભગિની’ ના કસ્તુરબા રમારક અંકમાંથી નીચેના સંસ્મરણો આપ્યા છે.)

આગાખાન-મહેલના બંદીવાનોને મળવાની, ખાસ રખથી, એમનાં સગાંસંબંધીઓ અને આત્મજનોને છૂટ આપવામાં આવી હતી-જોકે આ છૂટને સારી પેઠે મર્યાદા હતી. મળવા જવા માટે અગાઉથી તપાસ કરવી પડતી હોય છે-સરકારને રીતસર જણાવવું પડતું હોય છે. એ વિધિ અનુસાર ડિસેંબર માસના આખરી દિવસોમાં મુંબઈ વસતાં ગાંધી-કુટુંબનાં કેટલાંક સંબંધીઓને બા-બાપુજીને મળવાની રખ અપાયેલી.

બાની તબિયત તો એ વખતથી જ લથડી હતી, જોકે એ વખતે બા બેસી-ઊઠી શકતાં હતાં, પણ શરીરમાં અશક્તિ અને નબળાઈ વધતી જતી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

આગંતુકામાંનાં બે બહેનોએ બાના માથામાં તેલ નાખ્યું. બા માથું ઘસાવતાં જતાં હતાં અને સગાંસંબંધીઓના કુશળ-સમાચારો પૂછતાં જતાં હતાં. નાના બાળકથી માંડીને ઘરડેરા સુધીનાં કુટુંબીઓના બધાંના સમાચાર બાએ વિગતથી પૂછ્યા, વચ્ચે વચ્ચે બાપુ પણ પૂછતા હતા ને સાંભળતા હતા.

બાના વાળ સામે જોઈ હસતાં હસતાં બાપુએ ટીબળ કરતાં કહ્યું, ‘બિજ્યા, યાદ આવે છે? મેં તારા વાળ ફિનિકસમાં કાપી નાખ્યા હતા તે?’

‘હા બાપુ, યાદ બહુ આવે છે!’ વિજયા બહેને કહ્યું અને આખો પ્રસંગ બંધી તાળે જ બન્યો હોય તેમ સ્મૃતિમાં ઊઠી આવ્યો :

એ વખતે વિજયાબહેન બહુ નાનાં હતાં—બારેક વર્ષની ઉંમરનાં. બાપુજી સાથેજ દ. આફ્રિકામાં ફિનિક્સના ટૉલ્સ્ટૉય આશ્રમમાં એ રહેતાં હતાં. એક સવારના અગિયાર વાગે બહારથી આવીને બાપુ કહે, ‘વિજયા, માડું કહ્યું કરીશ?’

‘હા, હા, જરૂર કહો!’

‘જરૂર કરીશ ને?’

‘હા, કરીશ!’

‘જો...ના નહિ પાડતી હો!’

‘ના નહિ પાડું, બાપુ!’

ને બાપુએ આસ્તે મૂળ વાત કરી કે, ‘વાળ શા માટે હોવા જોઈએ, તેને કાપી નાખવા જોઈએ’ વગેરે. હવે? પહેલાં ‘હા’ પાડી પછી ‘ના’ તો કેમ પડાય? માનેલું જુદું ને નીકળ્યું જુદું. વિજયાબેન તો ઓરડામાં જઈને રડવા લાગ્યાં. થોડી વારે જાતે જ જઈને કહ્યું :

‘બાપુજી, મારા વાળ કાપી નાખો, પણ તે પહેલાં પ્રભાના કાપજો હો!’

મોટા ચોટલાવાળી પ્રભા એ ટૉલ્સ્ટૉય-દાર્મની વિદ્યાર્થિની હતી. બાપુએ જાતે બંનેના વાળ કાપ્યા અને પછી એમને રાજ કરવા ભરતકામનાં સોયદોરો લાવી આપ્યાં.

એ વખતની બીજી વિદ્યાર્થિની બહેનોએ પણ બાપુ પાસેથી સંતરાં લઈ બદલામાં હોંશે હોંશે વાળ કપાવ્યા હતા.

વિજ્યાએનને બેઠાને તો બાપુ હસી પડતા. ‘જેયું, આ બેગમાયા પધાર્યા!’

બાપુજીના ઐતિહાસિક ઉપવાસ વખતે બાની સ્થિતિ માનસિક રીતે કલ્પનાતીત હતી. બાપુ આંતરમનોમંથન ચોવીસ કલાક સુધી બાપુના સહવાસમાં ચાલુ હતું.

ઉપવાસની શરૂઆત બાપુજીએ આગાખાન-મહેલમાંના એક વૃક્ષ નીચે બેસીને પ્રાર્થના કરીને કરી હતી. એ વખતે બાપુની આસપાસ ગોળાકારે અંતેવાસીઓ બેઠાં હતાં. બાપુને વહાલું એવું ‘વૈષ્ણવજન’ નું ભજન ગવાયું હતું. બાપુ તેમની પડ-ખોપડખ અઢેલીને જ બેઠાં હતાં. બીજા બાજુ સરોજિનીદેવી હતાં.

પ્રાર્થના પછી ભગવદ્ગીતાના અને ભાગવતના શ્લોકોનું ઉચ્ચારણ થયેલું.

ઉપવાસના દિવસે સવારના પ્રાર્થના-વિધિ પહેલાં બાપુજીએ બેઠે જઈને રવ. મહાદેવભાઈની સમાધિ પર પુષ્પો ચડાવ્યાં હતાં. પાણુ આ બધા વચ્ચે, ઉપવાસના કટોકટીના સમય વચ્ચે પાણુ, એકવીસે એકવીસ દિવસ સુધી બાપુએ રોજ સવારે નાહીને તુળસી-પૂજા કરી હતી. બાપુ તુળસીપૂજા બહુ વહાલી હતી અને તેમાં સંકટસમયે તો એ પૂજાનું માહાત્મ્ય બહુ વધી જતું. તુળસીના નાનકડા છોડવાળું કુંડું બાપુ બાપુજીના ઉપવાસ ખંડની સામે જ મુકાવ્યું હતું, જે અંતઘડી સુધી બાપુના મૃત-દેહના દર્શનનું સાક્ષી બની રહ્યું હતું.

બાપુના મૃતદેહના સાક્ષીરૂપ બન્યા બીજા બે-‘ઝં’ અને ‘શ્રીરામ’. બાપુજીના ઉપવાસ-ખંડની સામે ભીંત ઉપર સામાન્ય પૂઠામાં આલેખાયેલા એ બે અક્ષરો ચોડવામાં આવ્યા છે. બાપુ-

જના ઉપવાસ વખતથી જ એ મુકવામાં આવેલા. ઉપવાસ દરમિયાન રોજ બાપુજી અક્ષરોનાં દર્શન-મનન-રટણ કરતા હતા. બાનું પણ એજ ઉપવાસ-ખંડમાં અવસાન થયેલું, અને તે પણ પેલા બંને બ્રહ્માક્ષરોની સામે જ. બાપુ જોટલા જ બાને પણ એ બ્રહ્માક્ષરો વહાલા બન્યા હતા. મરતાં સુધી રટણ પણ એજ રહ્યું: 'હે રામ! હે રામ!'

બાના અવસાન પહેલાં છેલ્લા દિવસોમાં આગળની સરખામણીમાં તેઓ વધુ દેદીપ્યમાન અને આત્મસૌંદર્યનાં દર્શકરૂપ બન્યાં હતાં. બુઝાતા દીપકના ઝબકારાની જેમ બાની આત્મજ્યોત અવારનવાર ઝબકારા મારી જતી હતી.

બન્યુઆરીની અઘવચમાં ગાંધી-કુટુંબનાં કેટલાંક જુવાન ભાઈબહેનોને બા-બાપુજીને મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો. એ વખતે બાની તબિયત લથડી હતી. બા સ્વર્ગ જ રહેતાં હતાં.

આવનારને જોતાંવેંત બાપુજી પ્રથમ તો પૂછવા લાગ્યા-અને તે અતિ ઝીણવટથી કે, 'કંઈ ટ્રેનમાં આવ્યાં? ક્યાં ઊતર્યાં છો? શું ખાધું? જમીને આવ્યાં છો કે નહિ? સાથે ખાવાનું લાવ્યાં કે બહારનું જમ્યાં? વાહનની સગવડ ક્યાંથી મળી હતી? કશી તકલીફ પડી હતી કે કેમ?' વગેરે. આવું બધું બાહ્યાંતર જીવનનું એટલું બધું વિગતથી અને ઝીણવટથી પૂછવા માંડ્યું કે પછી બાપુજીને વાત કરવાનું કાંઈ જ બાકી ન રહ્યું. ને આવું તો એ બધાં જ આગંતુકોને પૂછતા હોય છે. બાએ પણ થોડું હસી બધાંના કુશળ-સમાચાર પૂછી લીધા. પછી કહ્યું, 'બહાર તો બધું જ મોંઘું મળતું હશે. અરે! આટલી બધી મોંઘવારીમાં લોકોનું શું થતું હશે? હજુ ચે કોણ બણે શું ચે થશે હુનિયાનું.....!'

પછી આગંતુકોએ ભજનો ને ગીતો ગાયાં. બા-બાપુજીએ બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક એ સાંભળ્યાં. એમાં બાને બંગાળના ભૂખમરાનું દુઃખ વર્ણન કરતું ગીત 'બૂબ ગમેલું', જેની એ લીટીઓ આવી છે:

કે છગનો છોરો,

એની અમથી વહુ જાણે

કૂલનો મારો.....

પછી એ ગીતમાં ભૂખમરાનું દર્દમય વર્ણન આવે છે.

આવા વાર્તાલાપ વખતે બધાં અંતિવાસીઓ પોતપોતાના ઓરડામાંથી બાપુજીના ઓરડામાં ભેગાં થઈ જતા હોય છે. અને આખા પ્રસંગ દરમિયાન એક વખત તો બાપુજી ટીબળ કરીને બધાને હસાવ્યા વિના રહી શકતા નથી. મળવા ગયા ત્યારે બપોરના આશરે ત્રણેક વાગે બાપુજી નીચે પથારીમાં સૂતા હતા. તેમને ઓશીકે 'શેકસપિયર' અંગેનું કાંઈ પુસ્તક પડેલું. આગંતુકોને જોતાં બાપુએ ધીમેથી ચોપડી કાઢી બતાવી કહ્યું, 'માથા નીચે રાખીને સૂતો છું, એમાંનું બધું જ્ઞાન મારા મગજમાં ભરાય એટલે!'

અને સાંભળીને બધાં જ હસી પડ્યાં. ભજન અને ગીતો ગવાયાં પછી સાથેનાં વિદ્યાર્થીની બહેને 'ઉષા' અને 'સોનપરી' નાં નૃત્યો વાર્જિત્રની સાથે કરી બતાવ્યાં. બા પથારીવશ જેવાં છતાં એકાં થઈ તાળીઓ દઈ તાલ આપતાં હતાં, 'ઉષાનું' નૃત્ય' આશાવરી અને એક બીજા શાસ્ત્રીય રાગમાં હતું આલમાંથી ઉષા આવી પૃથ્વીના લોકોને ભગૃત કરે છે, ઢંઢોળે છે, તે જાતના મુગ્ધ ને નિર્દોષ ભાવ હતા.

બધું કલાક દરમિયાન પતી ગયા પછી બાપુજી કહે, ‘બા આમાં શું સમજતી હશે તે તો ખબર નથી, પણ એને આવું બધું બહુ ગમે છે !’

અને બધાં ઉપડ્યાં ત્યારે બા-બાપુજીએ આશિષ આપતાં કહ્યું, ‘ફરીથી આવજો, બહુ આનંદ થયો !’

બાના અવસાન પહેલાં ચારેક દિવસે બાને જીવાન કુટુંબીઓ તરફથી ભજનો સંભળાવવા જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો. એ વખતે બા-બાપુનો ઓરડો કોઇક જુદું વાતાવરણ ઊભું કરી રહ્યો હતો. બા ખાટલા ઉપર નાનકડી ઘોડીને અટ્ટેલીને માથું એ હાથ વચ્ચે નાખી દંઢ સૂઈ રહ્યાં હતાં. સૂત્રાશયનું દર્દ પીડા કરી રહ્યું હતું. એમણે આગલી રાત વ્યથામાં ગાળી હતી અને ખાટલાની બીજી બાજુ નીચે બાપુની પથારી હતી. બાપુ માટીનો પાટો બાંધી આરામ કરતાં લાહેરના બણીતા કોઇક વૈદરાજ સાથે બાના દર્દની વાતો કરી રહ્યા હતા. વૈદરાજને એવું કહેતા સાંભળેલા : ‘બાપુ ! હું તો મારા પૂરા પ્રયત્નો કરી ચૂક્યો છું હું બધુંજ અજમાવી ચૂક્યો છું...’

મુલાકાતીઓની સાથે છ-એક વર્ષનો એક નાનો બાબો હતો. તે પડસાળમાંથી સારા જોઇને પથરા લઇને રમતો રમતો બાપુ પાસે ગયો ને બાપુને એ આપવા માંડ્યો.

બાપુ કહે, ‘રૂપિયા લાવ્યો, બેટા !’

‘ના બાપુજી ! પથરા !’

‘પાકો વાણિયો લાગે છે !’ બાપુજીએ કહ્યું ને બધાં ખટખટાટ હસી પડ્યાં.

બાની તબિયતને કારણે ભજનો-ગીતો સાંભળવાનું બહુ

મન ન હતું, છતાં બાપુજીએ બાને પૂછ્યું. બાએ સંભળાવવા કહ્યું ને માથું ઉંચકી સાંભળવા માંડ્યું :

પ્રભુને સ્મરારાવે દુઃખો,

એવું બહુ દુઃખો મળતાં,

તો પ્રભુ દિલમાં ન વસિયા રે.

એવા પ્રભુ બતાવો કોઈ રસિયા—

એક પછી એક પ્રભુનું નામ—સ્મરણ કરતાં ગીતો વહેવા લાગ્યાં તેમ બા વેદનાભરી પીડા છતાં ઉન્નતમુખે સાંભળવા માંડ્યાં :

‘ચીની લેના આમારેકી

દીપ હારાય કોને આમી છીલેન

અન્ય મોને...’

ભવાર્થ : દીવો બુઝાઈ ગયો છે, ને હું તો બીજા વિચારમાં રોકાઈ રહ્યો છું.

ભજન—ગીતો પૂરાં થતાં ડૉ. ગિલ્ડર બા સામે નિષ્પને કહે : ‘બા, છગનછોરો બહુ યાદ આવે છે !’

બા મજકમાં કહે, ‘હા, તમને તો એવું જ યાદ રહેવાનું !’

પીડા છતાં બા આટલો બધો આનંદ લઈ શકતાં હતાં તે તો એ વખતે જ બણ્યું, અને બા ખૂબ હસ્યાં ત્યારે પેલા લાહોરના વૈદ્યરાજ કહે : ‘બહોત દિનકે બાદ મુસ્કરાઈ !—બા આજ ધાણા દિવસે આટલાં હસ્યાં છે !’ જે કે આ વખતે બાના મુખ ઉપરની છાયા મૃત્યુના આભાસથી વધુ પ્રકાશમાન બની હતી. મુખ નાનું દેખાતું હતું. આંખો સોનાવરણી પીળી અને આત્મજ્ઞાનીની જેવી ઊંડી ગયેલી દેખાતી હતી.

બા—બાપુજીથી છૂટાં પડતાં અ.શીર્વાદ મળ્યા તેમાં બાના તો છેલ્લા નીવડ્યા.

હવે ફરીથી બાનાં દર્શન થનાર નથી.

મીનવતા, હિંમત અને પવિત્રતાના પ્રતિક રૂપ કસ્તુરબાનું જીવન પ્રભાવશાળી અને ગૌરવભર્યું હતું.

આપભોગોની ઉજ્જવળતા, અકથ્ય ધૈર્ય, અપ્રતિમ સમજ-શક્તિ, અપૂર્વ ત્યાગ અને વસુધૈવ કુટુંબકમની ભગ્ય ભાવનાથી નીતરતું એમનું જીવન હતું અને એથી જ એ અનેકનાં આર્થ અને જમતના જગદંબા બની શક્યા છે.

બા સતી હતા, સાધ્વી હતા, આદર્શ પત્ની હતા; અને એમણે જ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોના આક્રમણકાળે આપણા સ્ત્રી સમાજને આર્ય નારીત્વનો આદર્શ પ્રેરો પાડ્યો છે.

કસ્તુરબા સજીવ ત્યાગ મૃતિ હતા. પોતાના પ્રત્યેક શ્વાસોચ્છવાસ, આચાર-વિચાર, સંબંધ અને સર્વસ્વની સ્વેચ્છાપૂર્વક તેમણે ગાંધીજીના-એ આશ્રમના અવધૂત યોગીના જીવન યજ્ઞમાં બાદ્ધિ આપી છે. મૃત્યુનો જો કોઈ સાચોસાચ અર્થ હોય તો કસ્તુરબા પોતાના તેર વર્ષની વયે જ મૃત્યુ પામીને અમર થયા છે. જગતના ઇતિહાસમાં આવા પ્રકારના શૈશવ અવસ્થામાં જ

પોતાનું મરણ થવાનું સૌભાગ્ય આજસુધી અન્ય કોઈ સ્ત્રીને સંપાદન થયું નથી.

બા આદર્શ ગૃહિણી હતા. ટોલ્સ્ટોય, દિનિકસ, સાબરમતી કે સોગંવના આશ્રમમાં એ ગૃહિણી પદ સંભાળવા અને શોભાવવા માટે જે ત્યાગ અને સેવા પરાયણતા, અથાગ પરિશ્રમ અને પાર વિનાની સહનશીલતા અને એ બધાયમાં તરી આવતી કુશળતા બાની હરેક નાની મોટી પ્રવૃત્તિમાં દ્રષ્ટિએ પડતી હતી.

ગાંધીજીએ પોતાના ઘરને એક આશ્રમ સરખું જ બનાવી મૂક્યું હતું. અનેક કામના મિત્રોના બાળકો, બાલીકાઓને ગાંધીજીએ સત્ય સેવા અને સહિષ્ણુતાના સાચા પાઠ શીખવવા પોતાને ત્યાં સંઘર્યા હતા. બા એ બાળકોના માતા બન્યા હતા. કોઈ સાજુ માંદુ થાય તો બા ભારે પ્રેમ પૂર્વક સારવાર કરતા હતા. એ સિવાય અનેક મિત્રોની અવર જવરથી પણ ગાંધીજીનું ઘર સદાય ભર્યું રહેતું હતું. એ બધાય બોળે ઉપાડવામાં અને મિત્રોની સુશ્રુષા કરવામાં બા આનંદ માનતા હતા.

અને આશ્રમવાસીઓનાં તો એ જનેતા જ બની ગયા હતા. પોતાના પતિ અને બાળકો ઉપરાંત કોડી બંધ બીજા આશ્રમવાસીઓને રાંધી જમાડવાનું કાર્ય બા પોતેજ કરતા હતા; અને માતા જેટલાંજ પ્રેમ અને આનંદથી સર્વને ભોજન કરાવતા હતા. જ્યારે જુઓ ત્યારે બા આશ્રમમાં કામ કરતા હોય, રસોડામાં રસોઈ કરતા હોય કે ગાંધીજી માટે ખાવાનું તૈયાર કરતા હોય કે કોઈ માંદાની માવજત કરતા હોય.

બારંબાર ન્યુમોનીયાના અને ઉધરસના હુમલા થતા હોવા છતાંય તેમજ વૃધ્ધાવસ્થાથી શરીર જીર્ણ શીર્ણ થઈ જવા છતાંય બા પોતાથી બનતું બધુંય કામ ખતેજ કરતા હતા; કારણકે અનેક

મિત્રો, મહેમાનો, વિદ્યાર્થીઓ અને આશ્રમવાસીઓનો વાસ છતાંય સર્વ કાંઈ ચોખ્ખુ રાખવાની એમને અજબ ધગશ હતી. ગાંધીજી ઘણી થે વાર કહેતા કે “ખીજઓ એ કામ કરી નાખશે. તું શા માટે નથી થતું તો ય કરે છે?” પણ બા તો પોતાથી બનતું બધું ય કરવામાં આનંદ માનતા હતા.

દરેક જાણ બા પાસેથી સાંત્વન અને સહાનુભૂતિ મેળવી શકતું. આશ્રમમાં આવનાર હરકાષ બાની શીળી છાંય હેઠળ શાંતિ મેળવી વસતું હતું.

ગાંધીજીનું જીવન જાહેર થઈ ગયું અને સેવા એમનો મુખ્ય વ્યવસાય થઈ પડ્યો અને બા એમના જીવનને અનુસરવા લાગ્યા હતા. ગાંધીજીના સેવા કાર્યમાં એ પોતાનો સંપૂર્ણ સાથ દેવા લાગ્યા. ગાંધીજીના ભારે ત્યાગ પાછળ બાને તણાવું પડ્યું છે પણ એમણે તે માટે પોતાને કદી દુઃખી માન્યા નથી. ક્ષણ પછી તો એ બધું ય એમને સુખદ જ લાગ્યું છે. આર્ય નારીના પરંપરાગત સંસ્કારો અપનાવીને, પતિનું પાસું સેવીને, પતિના જીવનને ખાયારૂપે અનુસરીને અને પોતાના વ્યક્તિત્વને પતિના વ્યક્તિત્વમાં જ સમાવી દેને બા અજવલ્યમાન જીવન જીવી ગયા છે.

કસ્તુરબાનું સ્થાન હિન્દના સ્ત્રીજીવનમાં અનોખું છે. ગાંધીજીએ સેવેલી જીવન વિષેની ઉચ્ચ ભાવનાઓ તથા હિન્દની ગરીબાઈ તથા પરાધીનતાને શીટાડવા માટે લીધેલા ભ્રમ અને આદરેલા જીવનના અનેક તપને બાએ પોતાના કરી લીધા હતા. ગાંધીજી સાથેના જીવનમાં સુખદુઃખ અનુભવી ચાતના વેઠી અને ગાંધીજીના જીવન કાર્યમાં ઓતપ્રોત બનવામાં બાએ પોતાના જીવનની સાર્થકતા માની હતી.

બા અસાણુ હતા એમ કહેવું એ સત્યની નરી વિડંબણા છે. બા આઝું ભણેલા નહોતા તો પણ સદાય પ્રયત્ન શીલ રહીને જ્યાં સુધી શરીરમાં જોમ હતું ત્યાંસુધી રોજ ગાંધીજી પાસે શીખવા બેસતા, છાપા વાંચતા અને પોતાની સમજ શક્તિ પ્રમાણે ગાંધીજી સાથે ચર્ચા પણ કરતા હતા. પતિની આજ્ઞા-ઓને શિરે માન્ય ગણીને તેને સમજવાનો બા પ્રયાસ કરતા હતા. ગાંધીજીના હરિજનો સાથેના ભોજન વ્યવહારની વાત બાને શરૂઆતમાં ગળે ન ઉતરી પણ પાછળથી જીવનમાં ઉતારીને હરિજન સેવામાં ઓતપ્રોત બની ગયા હતા. સેવાનો સન્માર્ગ એમણે સ્વીકાર્યો હતો.

સ્ત્રી શક્તિના બા જીવંત પ્રતિમા હતા. સ્ત્રી જાતિના હક્ક અને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતના પણ એ સાચા લડવૈયા હતા. હિન્દુસ્તાનમાં તેમજ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓના ખૂંચ-વાઈ જતાં હકકો માટે અને હિન્દી સ્ત્રીઓના લગ્ન ગેરકાયદેસર ઠરાવવાના સરકારે લીધેલા અયોગ્ય પગલા સામે ઉગ્ર રોષ વ્યક્ત કરવામાં બા અગ્રજ રહ્યા હતા અને એ માટે કારાવાસ વેઠવામાં પણ પાછા હઠ્યા ન હતા.

ગૃહ જીવન અને કુટુંબ જીવનની બધીયે જવાબદારીઓ સંભાળવા છતાં અને પતિભક્તિ અને પતિસેવામાં અહોરાત ખડેપગે તત્પર રહેતા છતાં બાએ માનવસેવા અને વીરતાના એક પણ પ્રસંગને જતો કર્યો નથી. ક્ષત્રિય જાતિની વીરાંગના પ્રમાણે પોતાના પતિને દેશના અહિંસક યુધ્ધમાં કેવળ પુષ્પહાર પહેરાવીને હસતે વદને વિદાય કરવામાં સંતોષ માનીને બેસી ન રહેતા બાએ તો પતિના એ યુધ્ધપગલાની પાછળ પાછળ પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રયાણ કર્યું છે.

સત્યાગ્રહના સમરાંગણના બા વીરાંગના હતા, દેશની આઝાદીની જ્યારે જ્યારે હાકલ પડી ત્યારે બા રણુચંડીની જેમ અડીખમ ઉભા રહ્યા હતા અને એકનિષ્ઠા અને એકલકિતથી પતિના પગલે પગલે ચાલીને નિર્ભય, નિડર અને સત્યનિષ્ઠ બનવાનો આદર્શ મૂર્તિમંત કર્યો હતો.

રાજકોટના પ્રધાનના પ્રાસાદથી માંડીને દક્ષિણ આફ્રીકાના જોલખાના બાને સુખાવહ બન્યા હતા. વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતની ઠંડી હવા જેટલુંજ લડનનું વાતાવરણ એમને ઠંડુ લાગ્યું હતું. ધરાસણા કે દાંડીમાં લાઠી હુમલામાં જખ્મી તરૂણીની સેવા-સુશ્રુષા કરવામાં જેટલો આનંદ થયો હતો તેટલોજ આનંદ બોઅર યુધ્ધમાં ગાંધીજીની સાથે જખ્મી ડચ અને બ્રિટીશ સૈનિકોની સેવા-સુશ્રુષા કરવામાં એમણે અનુભવ્યો હતો. કુરૂક્ષેત્રપર જખ્મી થયેલા સૈનિકોની કુંતા માતા, દ્રૌપદી અને ગાંધારીએ સેવા કરી એવા જ ઉત્સાહ અને આનંદથી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં જખ્મી થયેલા સૈનિકોની બાએ સેવા કરી. સાબરમતીના સરિતા કાંઠાપરની ઝુંપડી કે સેગાંવની ધૂળ માટીની કોટડી બાને એક સરખીજ હતી કારણ કે પોતાના પતિના ચરણને જ બાએ સાચુ સ્વર્ગ-ધામ ગણ્યું હતું.

ગાંધીજીને બેઠ્ઠતી સર્વ સહાય કરતુરબાએ હસતે મોઢે આપી છે. સત્યાગ્રહના શરૂઆતના દહાડાઓમાં યુવાનોના જેટલાં જ ઉત્સાહથી એમણે કારાવાસના કહેણ સ્વીકાર્યા હતા. એ ગાંધીજીનું કર્તવ્ય હોવાથી પોતાનું જ કર્તવ્ય છે એમ એ અંતઃકરણ પૂર્વક માનતા હતા.

જ્યારે જ્યારે ગાંધીજી ઉપવાસો આદરતા હતા ત્યારે ત્યારે બાના માનસની પરિસ્થિતિની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. ગમે તેમ

તોય બા એક સ્ત્રી હતા અને એમનું સારું ચે જીવન ગાંધીજીમાં કેન્દ્રીત થયેલું હતું. આમ છતાં ય ફરિયાદનો એક પણ હરફ ઉચ્ચાર્યા વિના બાએ પોતાનું ભાવી ગાંધીજીના હાથમાં સોંપી દીધું હતું. ઉદ્વિગ્નતા અને ચિંતાથી પોતાનું હૃદય ભાંગીને ભૂકા થઈ રહેતું તો ય એમણે ગાંધીજીને કહીયે ઠપકા આપ્યો નથી. એમની વૃદ્ધ અને અશક્ત ઉંમર એમને સત્યાગ્રહમાં જીકાવવાને કદી ચે આડી આવી નથી. શારીરિક બાંધો નબળો હોવા છતાં ય બાની ધીરજ પ્રબળ હતી. આત્મબળ તેજ હતું; અને તેથી જ પોતાની માનસિક ચિંતાને જરા પણ મોઢા પર લાવ્યા સિવાય એ ઉન્નત શિરે રહી શક્યા હતા,

સાઠ સાઠ વર્ષનું પરિણિત જીવન કરતુરબાએ આત્મોન્નતિમાં ગાળ્યું છે. આત્માની મોહકતાવાળા એ સાવ ભોળા અને ભદ્રીક હતા. બાહ્યાડંબર તો એમણે આજન્મ બાંધ્યો જ નથી. હિમાલયના કોઈ ચેાગીની જેમ એ પ્રસિદ્ધિના પૂરથી હંમેશાં દૂરજ રહ્યાં હતા. સામાન્ય લેખન-વાંચન સિવાયનું ભણતર ન હોવા છતાં ય એમના અંતરના પટ ખોલેલા હતા. બાહ્ય જગતમાં તેમજ પોતાના પતિની આસપાસ બની રહેલાં બનાવાં બા સર્વાંગે સમજતા હતા.

એ આલમના અજબ અવધૂતની ધીખતી ધણીની, અનાસકિતયોગના એ પરમ આરાધકની યજ્ઞની આહૂતિ બનીને કરતુરબા હક્ષ-પુત્રી પાર્વતી અને જનકદુલારી સીતા બન્યા છે. એ અમર કાવ્યમાં આપણા કવિ સમ્રાટ ન્હાનાલાલે યથાર્થ કવ્યું છે:—

“કરતૂરી શી મ્હેકતી તે તપસ્વિની !

સાધુવરની સાખી નાર,

પત્નીઓમાં પરમ પત્ની,
જગતની એ તો આદર્શ ગુજરાતણુઃ
પ્રાણુ નાથની પ્રતિકૃતિ,
પ્રિયતમની પરમ શોભા,

જીવનના જીવિતેશ્વરનો
ઓળો આભા તેજમંડળ.
તપોવનની એ તો તાપસી
નિર્ભય, નિર, નિઃસંશય.
સુખદુઃખની તડકી જાંચડીમાં,
જીવન વિવિધતાના વન ઉપવનમાં,
દેશ પરદેશના રણપગથારમાં
પ્રાણુની કાયા સરીખડી,
દેહની જાયા સમોવડી,
સદા સંગાથે પરવરે છે એ કુલકલ્માણુની.
સ્પર્ટા કે ચિતોડની કે
ક્ષત્રિયાણુનો જાણુ અવતાર.
એ તો પરણેલી બ્રહ્મચારિણી,
એ તો સંસારિણી મહાયોગિની.
ગુજરાતની એ તો ગુણિયલ :
ગુજરાતણુની એ તો ગુણમૂર્તિ.
આશ્રમની એ માતૃશ્રી,
નગરની એ જોગણુ,
પ્રજાસંઘની એ પ્રેરણા,
જગતની સત્પત્નીઓતું ભુષણુ,
અમારી એ તો અનુપમ ગુજરાતણુ
ભગવતી કરતુરબાઈ ગાંધી.

બા ના હ સ્તા ક્ષ રૌ

૧

તા-૧૪-૫-૪૩

મિ. વિજયા,

હૉ ગયાના ખમર સામગ્રી ધાખે મેં
 શાના હાતી બેલુ મંદવાડ મીઠાથી મને
 તો મંદી મળ્યુ મુજુ નોતુ હોત
 તો મેંસર કષ્ટ એ રોગ તો હાલુ ખમર
 હુ તો માત્ર ધું મેં એજે હોતો મુજુ
 જ ખાતાંધ્યા તો સારું છું તો થયું
 ખાલુ આપને વિધાય ગઈ ત્યાં જું જાગી જીવે
 ધારજ રાજીવ હવે તારે છોરાઓના મેલામ
 રડ્યુ ગઈ. તારા છોરાઓને ખાત મને ખર
 પેસા જશે તો તારે વધારે હિંદા દારી
 હવે છોરાઓનો સાચો તુજ મા મને તુજ
 જાપ છે બાપી તો ત્યાં ફૂલા હે મા મે
 તો માત્ર એવ મને બીજા કો છોરાઓનો
 મેલામ, રાલીશ તો માને મવારે માગામ
 સારું મરી દેશે બાપી મે રડ્યા મસેરા
 તો એના આપને શાંતી ગઈ મે
 મને ધારજ રાજીવ તો જાગી રહે

૩

દુઃખ લેને તેને સેવું દુઃખ થયું આ
 એ ઘોર ઘોર દુઃખ તરી રહ્યા ગયા
 જાનના સ્થાન ગયા તે જાનપ્રાપ્તિને સેવું
 દુઃખ થયું એ બધું તે જુ નામની રૂં
 બાપી તે તારે સમાચાર જાણના દરેક
 એક તમાર બધું છેલ્લે તારા વાંચ્યો
 તારે વાંચ્યું જરૂર તે ~~સાચી~~ વાંચ્યો
 વાંચે પણ હંમેશા વાંચ્યું રાખીને માને
 લેને જુને ઘોર રાજા ઘાતવાળા થિય
 જુને પ્રેમ રાજા પડખો હાથે જાને
 હોરો એ ઘોર રાજા રાજા રાજા બધા
 મમા આજીવીક તરીકે આ બાપુના તો
 તરીકે સમાજના જ્યાં ભેળાં બધાના
 આજીવીક તારી ભૂખ્યા સાંચીને જે
 ચાલે તરી તેને મારા આજીવીક આજીવીક
 તો દૂર રહ્યા એક દુઃખ છે તે જાન
 જુને ઘોર આજીવીક હવે તો હાથગુજ
 આજીવીક મારું વાંચ્યું સુધા મારા બધાના મારું
 તો મારું તમારું આજીવીક

[ઉપરના હરતાક્ષરો ખાના પોતાના છે. એ ભકતે તેવા છે, છતાં એને સ્પષ્ટ રીતે નીચે ઉતારીએ છીએ.]

તા. ૧૪-૬-૪૩

ચિ. વિજયા,

ઝા. ગયાના ખબર સાંભળી ઘણી ચિંતા થતી હતી. બહુ મંદવાડ ભોગવ્યો. મને તો કંઈ લખવું સ્વપ્ન નોતું. છેલ્લે તો કેન્સર થયું. એ રોગ તો બહુ ખરાબ. હું તો માનું છું કે એને ઇશ્વરે બહુ ન પિલાવ્યા તે સાચું થયું. દુઃખ તો થાય પણ આપણા ઉપાય નહિ ત્યાં શું થાય? બહેન, ધીરજ રાખજો. હવે તારે છોકરાઓના દેખતાં રડવું નહિ, કારણ છોકરાઓને ખીક અને ડર પેસી જશે તો તારે વધારે ઉપાધિ થશે. હવે છોકરાઓની સાચી તું જ મા અને તું જ બાપ છે. બાકી તો ત્યાં ફેંખા છે, મા કે તો પણ એજ. અને બહેન! જો છોકરાઓની સંભાળ રાખીશ તો કાલે સવારે ભગવાન સાચું કરી દેશે. બાકી જો રડયા કરીશ તો એના આત્માને શાંતિ નહિ રહે અને ધીરજ રાખીશ તો શાંતિ રહેશે.

દુર્ગાબહેનને જોને કેટલું દુઃખ થયું? છતાં એ છોકરાઓના દેખતાં કદી રડતાં નથી. જમનાલાલજી ગયા તો બનકીબેનને કેટલું દુઃખ થયું? એ બધું તો તું જાણતી જ હશે. બાકી તો તારે રામાયણ ભાગવત દરરોજ એક કલાક બધું છોડીને તારાથી વંચાય તો તારે વાંચવું, નહિ તો ધીર વાંચે, પણ હમેશાં વાંચવાનું રાખજો, અને બહેન, ખૂબ ધીરજ રાખી, છોકરાઓ ઉપર ખૂબ જ પ્રેમ રાખી, પડખામાં લઇ અને એસજો. છોકરાઓ, છોકરીઓ, ફેંખા, ચિ. રાધા બધાંને મારા આશિર્વાદ કહેજો. બસ, બાપુજી તો કોઈને કાગળ જ નથી લખતા. બાપુજીના આશીર્વાદ તારી તબિયત સાચવજો. જે યાદ કરે તેને મારા આશીર્વાદ. આજુબંદલાલ તો દૂર રહ્યા એટલે ફેંખા છે તો તેને ખૂબ જ ધીરજ આપશે જ. હવે તો ઇશ્વરનું નામ સાચું.

ચિ. મનુ, પ્યારેલાલ, સુશીલા, મીરાં બધાં મજમાં છે.

લી. મારા તથા બાપુજીના આશીર્વાદ.

તમારા ઘરમાં સંસ્કાર લક્ષ્મી

પુસ્તક વસાવો

કિંમત
રૂ. ૬૬૦

કલાકૃતિ

એન. એમ. ઠક્કર ના કું.
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

ભગિની [પાક્ષિક]

☆ સંપાદકો: દેવીબહેન પટ્ટણી : રમાબેન બક્ષી
બહેનો માટેનું ગુજરાતનું પ્રથમ પ્રગતિશીલ અને
વિચારક પાક્ષિક.

☆ ગમે તે મહિનાથી આહક થઈ શકાય છે. તમારું નામ
આહક તરીકે નોંધાવો. લવાજમ માત્ર રૂ. ચાર

લવાજમ માટે લખો:

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

૧૫૮, મેડોન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. : ૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી અમદાવાદ ૬.

અથવા એન. એમ. ઠક્કર ની કું.

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

કસ્તુરબાનું જીવન વાંચ્યું,
હવે આ પુસ્તક અવશ્ય વાંચો.

ગાંધી જી ન

જ ગ વં દ ના

સંપાદક : ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

અનુવાદક : શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લ

પ્રસ્તાવના : સ્વામી આનંદ

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના હાથે સંપાદીત થયેલ આ ગ્રન્થમાં યુગપુરૂષ મહાત્મા ગાંધીજીને રોમેરોલાં, પર્લાળક જનરલ સ્મટસ, કવીવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, આલબર્ટ આઇનસ્ટાઇન, ડૉ. મેરિયા મોન્ટેસોરી જેવા દુનિયાના મહાન વિચારકો અને મુત્સદીઓ વંદના કરે છે; ગાંધીજીના વચન અને કર્મમાં, વિચાર અને આચારમાં 'કટલી તલસ્પર્શી' એકતા છે. તેમના સમગ્રજીવન અને કાર્યમાં કેવો સુંદર મેળ છે તે બતાવે છે. ગાંધીજીના 'હરિજનબંધુ' સાપ્તાહિકના તંત્રી તરીકે જેમણે કામ કર્યું છે તે ગાંધીજીના વિચારોને ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં જેઓ સિદ્ધહસ્ત છે તે શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લે આ ગ્રન્થને ગુજરાતી રૂપાંતર આપ્યું છે. સ્વામી આનંદની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના ઉપરાંત ગાંધીજીના છેલ્લા બે ફોટો ચિત્ર અને ગુજરાતના જાણીતા કલાકાર શ્રી. રસીકલાલ પરીખના ખેરંગી કવરચિત્રવાળું આ પુસ્તક દરેક ઘરમાં-લાયબ્રેરીમાં અવશ્ય હોવું જરૂરી છે. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ ★ વી. પી. ખર્ચા છ આના જુદું

★ આજેન મંગાવી લ્યો ★

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

બુકસેલર્સ : પબ્લીશર્સ. ★ ૧૪૦ પ્રીન્સેસ, સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

સર્વજ્ઞના સ્ત્રીવત્તા હવે તો પ્રતિષ્ઠાની ભૂમિ
 ગર્ભસ્ત્રી એક દી કાવ રૂને બહાદુર સ્ત્રીના આત્માને
 શાંતિ નથી. આટલી બધી આશ્ચર્યકર રૂઢિચુસ્ત
 શાંતિ અને ભાંતિ પડે જે મહાત્માની ગુણો
 નાનાકાની સેવા કરી, 'મહાત્મા' કહ્યું, એ
 મહાત્મા સારી સદગુણમા રોકેલે પાત્રે :
 કાલમના આત્મ ભાંતે સ્ત્રીના શાંતિ
 'જીવે' આશ્ચર્યકર એ મારે 'કાલ' વિચાર પા
 એ 'કાલ' પા આશ્ચર્યકર ના, ને એક કાલના
 પાત્રે 'કાલ' હૃદય રૂઢિ ચાંતે તેમો આત્મા
 'કાલ' જામને અમરતાને વર્ષા કરે 'કાલ' દિવસ
 તર નીચે ગીત-કાલનામાંની પ્રિય વિચાર
 નાઓની રૂઢિ દરેકમાં પે 'કાલ' ચેતન ત્યાં
 એમજી હૃદય છે એવી આશ્ચર્યકર પામીએ

— સર્વજ્ઞની નામકુ.

